

Spetsialne fond

~~F 925.~~
~~V 625~~

~~1.28.1917~~
~~1.10~~
1917

EESTI KIRJANDUS

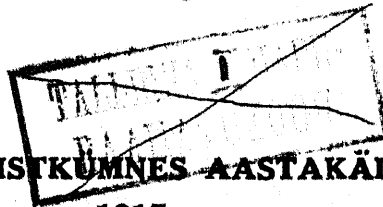
EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMEKOND: J. AAVIK, M. J. EISEN, V. GRÜNTAL,
A. JÜRGENSTEIN, M. KAMPMANN, A. KITZBERG,
J. KÖPP, J. LUIGA, W. REIMAN, J. TÕNISSON.

TEGEV TOIMETAJA J. W. WESKI

ENSV
Posti- ja telegraafik
Eesti Kirjanduse Seltsi

SP, 1429
EP 4352

KAKSTEISKÜMNES AASTAKÄIK
1917

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1917

XII AASTAKÄIK

№ 2

Kuidas orjus meile tuli.

J. Sitska.

2

Oma mõisa asutamine oli läänimehe seisukohast otse tarvilik. Läänimees ei saanud muidu hästi sellegi üle valvata, kas kõik talumehed talle seatud maksuvilja korrapärast kätte toovad, ja ometi oli maksuvili temale peaaegu ainukeseks sissetulekuks. Mõis (Ladina keeli *alodium*, pärast *curia*) oli kõige pealt läänimehe eluase, varsti aga hakkas mõisa ümber väiksel määral põllupidamine tekkima, mille üle juba 13. aastasaja esimesest poolest teateid olemas on¹⁾. Suur see põllupidamine alguses olla ei võinud, sest esimesed teated, mis meil teotegemise üle olemas, näitavad, et maa päriselanikud ainult 2 päeva suvel ja 2 päeva talvel isanda töös pidid käima²⁾. See teade käib 1267. a. kohta.³⁾

Kaua see mõõdukas teotegemine, s. o. 2 päeva suvel ja 2 talvel, mitte kesta ei võinud, sest mõnikümmend aastat hiljemini kuuleme, et Liivimaalt juba vilja välja-
maale veetakse⁴⁾. Muidugi pidi siis põllupidamine, sellega ka siis teotegemine juba nii suureks kasvanud olema, et vilja enam sai kui kodumaa ühes oma linnade, läänimeeste, kloostrite, preestrite, piiskoppide ja orduvendadega jõudis ära tarvitada.

1) Valdemar II poeg Eerik, kes juba kuningaks oli kroonitud, annab a. 1240 käsikirja välja, et kõik, kes Eestimaal, Viru- ja Järva-
maal maad läänile on saanud ehk muul teel omandanud, piiskopile küm-
nise kümnist maksaksid, olgu ta kuninga maavalitseja või mõni teine, kui
aga maad harib (*qui terras colit*) või oma alamate käest kümnist
saab. See tunniskiri on ära trükitud v. Bunge, Urkundenbuch I, № 165.

2) Ordumeister Otto von Lutterberg määrab augustikuul a. 1267
kuralaste tööd ja maksud kindlaks ja ütleb: Vier dage sal ein jegeliche
arbeiden in dem lande, dar he sittet, den broderen; twe dage in dem
somer, unde twe in dem winter. Ära trükitud on see tunniskiri v. Bunge,
Urkundenbuch I, № 405.

3) Aga ka juba varemini on kaudseid teateid teotegemise kohta
olemas. Nimelt keelab paavst Gregorius IX a. 1236 ära, et Eestimaa

Kust võeti nüüd see põllupind, mille peal meie maa herrasmehed ikka enam ja enam vilja hakkasid kasvatama?

Alguses oli kõik maa päriselanikkude oma ja pealetulijad sakslased ja taanlased lugesid ta ka päriselanikkude omaks. Kui Riia piiskop Albert a. 1211 Riia toomkirikule tüki maad läänile annab, seal, kus liivlased asuvad, siis annab ta liivlastele mujalt põldu asemele ehk maksab äravõetud põldude eest raha¹⁾. A. 1230 tehakse kuralastele kohuseks preestritele anda, mida neil elamiseks tarvis läheb, ja end preestrite poolt ristida lasta; aga sellesamas tunniskirjas öeldakse veel, et põllud ja muu varandus ka edaspidi kuralaste omanduseks jäävad²⁾. Ka veel aastal 1253 kinnitatakse ühes tunniskirjas, et kuralaste käest milgi kombel nende pärandust ei tohi ära võtta, olgu see põllud või heinamaad, kalapüünused, mets või mesipuud³⁾.

Aga nõnda tagasihoidlikud olid pealetulijad ainult niikaua, kui nad päriselanikkudega katsusid leplikult läbi saada. Kellel sõjajõudu küllalt oli, nagu Mõõgavennaste ordul, see ei läinud maa päriselanikkude käest põldusid ostma, vaid röövis nad lihtsalt omale. Nii jutustab meile Läti Hendrik (XVI, 3), a. 1212 tulnud liivlaste saadikud

hertsogiriigis värsked ristiusulisi mitte mõnesuguste rõhumiste läbi endist usku taga igatsema ei kihutataks, vaid et nende käest midagi muud ei nõutaks kui ainult sõjateenistust sõjakäikudeks ja maa kaitseks ja sedagi ainult mõõdukalt (Urkundenbuch I, № 145).

Selles paavsti käsukirjas võib „mõnesuguste rõhumiste“ all (*per oppressiones aliquas*) küll ka teotegemine mõeldud olla; kümnisemaks siin mitte mõeldud ei ole, sest sellest samast tunniskirjast selgub, et kümnisemaks endist viisi alles jääb.

4) Taani kuningas Eerik Menved ilmutab 17. juunil 1297 tunniskirja (ära trükitud v. Bunge, Urkundenbuch I, № 565), millega Eestimaalt vilja väljavedu ära keelatakse. Sellest tunniskirjast loeme:

Notum facimus universis, quod nos propter communem utilitatem terrae nostrae Estoniae et civitatis Revaliensis... statuimus et dedimus per praesentes, quod nullus prohibitionem aliquam in dicta terra facere debet, quam diu lesta annonae pro tribus marcis argenteis usualis vel infra emitur, super annona extra ipsam terram deferenda...

1) Kingituse puhul ilmutab piiskop Albert tunniskirja (v. Urkundenbuch I, № 21) ja ütleb seal: ... areas autem, quas ibidem Livones seu Teutonici habuerant, recompensatione altarum arearum seu certo pretio comparavimus ab eisdem.

2) V. Urkundenbuch I, № 105: salvis sibi possessionibus et proprietatibus agrorum ceterarumque rerum.

3) V. Urkundenbuch I, № 248: Universi et Curones a sua hereditate tam in agris, quam in praedictis piscariis, et in silvis non sanctis et in arboribus melligeris nullatenus excludantur.

Riiga kaebama, et Mõõgavennaste ordumeister neilt põldusid, heinamaid ja raha olla ära röövinud. Sellepärast heidavad liivlased lätlastega kokku ja tahavad kõik sakslased maalt välja ajada, et need neid mitte orjusesse ei tõukaks, saavad aga lahingus sakslaste käest lüüa. Tüli lõpeb nii, et liivlastele mesipuud tagasi antakse, põllud aga Mõõgavennaste omaks jäävad.

Eestlased, kes pealetulijatele hambaid näitasid, kus aga iganes mahti said, ei saanud loomulikult mitte leplikku ümberkäimist maitsta. Eestimaa hertsogiriigis elas pealegi riigipea kaugel Taanimaal ja ei saanud sealt mitte oma alamate õigusi nii kergesti läänimeeste surumiste vastu kaitsta kui teised riigipead teistes Liivimaa osades. Sellest võime järeldada, et Eestimaa hertsogiriigis varemini kui mujal hakati maa päriselanikkude käest nende maid ära kiskuma; aga otsekoheseid teateid selle kohta ei saa meie varemini kui alles ühest tunniskirjast, mis a. 1280 välja antud. Sealt näeme, et läänimehed mõnikord eestlasi nende vanadelt põldudelt ära ajavad, kas ähvardusega või peksuga, palvetega või tasu eest, et äravõetud põldudele ülekohtuselt mõisaid asutada¹⁾.

See tunniskiri on küll a. 1280 välja antud, aga nagu tema sisu näitab, on läänimeestel juba enne seda viisiks olnud valmisharitud maid eestlaste käest ära võtta, mis neile aga nüüd ära keelatakse.

Siit näeme, et mõisad ehitati niisuguste maade peale, mis eestlaste käest ähvardustega või peksuga, palve peale või tasu eest ära olid võetud. Kas tasu, mis äravõetud maade eest maksti, nii suur oli, kui endine omanik nende eest oleks tahtnud, või andis läänimees ise silmakirjaks niipalju tasu, kui ta paraja arvas olevat, selle üle ei anna allikad meile selgust²⁾.

Peale vägivaldselt äravõetud talude valiti mõisate asutamiseks ka niisugused talud, mille omanikud kas sõjas olid

1) V. Urkundenbuch I, № 467: *si aliquis vasallorum minus juste allodium aedificaverit, Estonos suos ab antiqua terra verbis minacibus, verberibus, prece vel pretio effugando...*

2) Kuidas Rootsi valitsuse komisjon a. 1687 kinnitada võis, et mõisapõllud läbistikku kehvemad olla kui talumeeste põllud (v. *parun H. Bruiningk, Livländische Rückschau*, lk. 72, ja *H. v. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit*, lk. 34), see jääb mõisatuseks. Selle kinnitusega tahetakse tõendada, et läänimehed ülejäänud maad oma kätte võtnud ja eestlased nende varemini valitud headele maadele puutumata jätnud. Mõisate ja talude maa headuse kohta tehku otsust, kes asja ligemalt tunneb. Eesti rahva õna ütleb küll, et „kus kungas, seal kirik, kus mägi, seal mõis“.

surma saanud, ära põgenenud või mõnel muul viisil ära kadunud, ühe sõnaga — maad, mis tühjad seisid (*wüste Haken*). Aga ka uudismaa harimisest jutustavad meile allikad¹⁾.

Mõisad ei kasvanud mitte ainult suuremaks, vaid neid tekkis ka juure. Varsti ei saanud läänimeestele sellest küll, et nad käesolevate mõisate piirid võimalikult suureks ajasid, vaid nad võtsid ka eemalolevaid külasid mõisa maadeks ja asutasid sinna uusi mõisaid „karjamõisate“ (*Vorwerk, Beihof*) nime all juure, et veel suuremat sissetulekut saada. Sedasama tegi ka ordu, kellel oma vendade ülespidamiseks palju lihaloomi ja põllu- ning sõjatöö jaoks palju hobuseid tarvis läks. Neid oli hõlpsam päris mõisast lahus, karjamõisas pidada.

Ka uute mõisate jaoks läks teopäevi vaja ja teotegijad olid ikka needsamad mõisa piirkonnas elavad talupojad. Sõjavangisid, keda ka tööle sunniti, ei või korrapäraseks tööjooks arvata, sest et neid mitte ikka saada ei olnud. Loomulikult hakkas talupoegadel teopäevade kasvamisega oma majapidamises kitsikus kätte tulema, sest mõisa töö käis oma töö ees ja takistas talupoegi oma põldu korrapäraselt harimast, õigel ajal külimast ja lõikamast. Tagajärg oli see, et talupoeg oma põllu pealt enam niipalju saaki ei saanud, kui palju tal oma perekonna ja enese ülespidamiseks ning põldude seemendamiseks tarvis läks, ja ta mõisa käest pidi vilja kui ka tööloomi laenama minema. Nii sai talupoeg mõisa võlglasteks ja see tõi talle jälle uue kitsenduse kaela: mõis hakkas hoolitsema, et võlglane ja sellega ühes võlg tema käest ära ei läheks, ja sel põhjusel hakati talupoja liikumisevabadust kitsendama.

Keskajal maksis vali seadus võlglaste vastu, mitte ainult Liivimaal, vaid ka Öhtu-Euroopas. Kes oma võlga ei jõudnud maksa, pidi võla tasa teenima, ja kuigi võlglane muidu vaba inimene oli, pidi ta ometi võla eest teise sulaseks minema, kes teda siis nagu teisi sulaseid toitis ja tööle sundis.

1) A. 1255 annab paavst Aleksander IV Riia Jakobi kiriku alla kälvale Maria nunnakloostriile mitmesugused eesõlgused ja määrab muu seas, et uudismaa, mis nunnad oma kuluga üles harida lasevad, niisama ka nende aiad, kalapüünused ja loomatoidu-põldud kümnise-maksust vabad olgu. V. Urkundenbuch III, № 283-a: Sane novallium vestrorum, quae propriis sumptibus colitis, de quibus aliquis hactenus non percipit, sive de hortis et virgultis et piscationibus, seu de nutritis animalium vestrorum, nullus a vobis decimas exigere vel extorquere praesumat.

Võlakoorem oli seegi, mis Liivimaa talupoja maa külge sidus ja mõisnikule õiguse andis selle üle valvata, et võlgnik oma võla enne ära tasuks, kui ta valla piiridest välja tohib minna.

Aga ka muidu oli mõisaomanikul kasulikum, kui tööinimesed tema piirkonnast mitte ära ei rännanud, ja sellepärast katsus ta neid muidugi juba omas vallas kinni pidada. Oli ju juba 13. aastasajal arvamine maksmas, et maa ja maa peal elavad inimesed lahutamata ühte kuuluvad, ja a. 1326 öeldakse ühes tunniskirjas (Urkundenbuch I, № 727-a) otsekohe, et Saha mõisa lääniomanik Helmold annab Padise kloostriile ühe maakoha ühes maa, atrade ja elanikkudega (*cum terra, uncis et incolis*) omanduseks.

Talupoegadele vilja laenudest kuuleme kõige esmalt a. 1341, kus Goldingi lossi inventaari hulgas üles loetakse, kui palju vilja talupoegadele laenuks on antud¹⁾.

Nii oli siis talupoeg 13. aastasaja jooksul oma poliitilise vabaduse kaotanud, kümnisemaksu-kohustuse oma peale pidanud võtma ja tegu hakanud tegema, kuhu juure nüüd 14. aastasajal nii suur majandusline kitsikus tuli, et talupojale võlakoorem selga kasvas, mille tagajärjel ta enam oma tahtmist mööda minna ega tulla ei saanud, vaid maapinna külge kuuluvaks (*glebae adscriptus*) loeti. Elu oli talupojal nii raskeks läinud, et ta enam oma kodukohast, oma varandusest, oma sugulastest ega sõpradest ei hoolinud, vaid kõik maha jättis ja ära põgenes, kui aga selleks mahti sai.

Põgenemisepaigaks oli kõige pealt linn. Kes aasta ja päeva (*Jahr und Tag*), nagu sel ajal öeldi, s. o. ligemalt ära määratud: ühe aasta ja 6 nädalat, ilma tagasi nõudmata linnas ära oli elanud, õigemini — end linnas varjul saanud hoida, seda ei tohtinud tema endine omanik enam tagasi nõuda, vaid põgeneja oli jäädavalt vaba. Linnas oli töörahvast tarvis ja linnavalitsused nägid hea meelega, et linna enam maainimesi kokku kogus.

Peale linna olid pelgupaikadeks veel kaugemad mõisad, kus inimlikumad läänimehed juhtusid olema, ja isearanis naabririikide maad, Soome-, Vene- ja Leedumaa, kus palju jooksikuid varju leidis.

Võimumehed omalt poolt otsisid abi jooksikute vastu. Nad astusid kokku ja tegid oma vahel lepingud, mille

1) V. Urkundenbuch II, № 803: It, reliquimus in libro nostro de anno, quam rustici pro mutuo receperunt, primo de castellatura Goldingen XXVII lastas siliginis ordinariae et XX lopos.

põhjal keegi jooksikut talupoega ei tohtinud oma juures pidada ega talle kaugemale põgenemiseks abi anda. Kõige vanem jooksikuleping, millest meil teateid, on Liivimaa riigipeade ja Leedu kuninga Gedimini vahel a. 1323 tehtud. Seal on öeldud, et kui vaba inimene ühelt maalt teisele tahab minna, siis tal seks vaba voli on; kui aga ori on teisele maale põgenenud, siis tuleb ta tagasi anda, niipea kui teda nõutakse¹⁾.

Meil on veel mitmed jooksikulepingud (*Läuflings-einigung*) alal hoitud, mida Liivimaa võimumedes enestele vahel on teinud. Üks niisugune on 15. aastasaja keskel Tartu piiskopi Bartholomäose ja tema läänimeeste vahel tehtud; see nimetab end ise uueks lepinguks, mis vana lepingu peale on tehtud (*eine Neue Voreinigungh auff die Alte Voreinigungh*), millest selgub, et juba enne 15. aastasaja keskpaika niisuguseid lepinguid olemas oli. Siin on üksikasjaliselt kõik ette nähtud, kuidas jooksikuid uue peremehe juurest kas vabatahtlikult või haagikohtuniku abiga tagasi saab, kuidas viljast, mis jooksik uuel kohal külinud, vanale peremehele tema võlg, kümnis ja maks ära tasutakse jne. (v. v. Bunge, Standesverhältnisse, lk. 103). Ühest teisest jooksikulepingust, mis 1494 Riia piiskopkonna kohta tehtud (v. v. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft, lk. 94), leiame veel ligemaid määrusi; nii on seal öeldud, et lapsed, kes jooksikule uuel kohal on sündinud, vana peremehe omanduseks tulevad anda jne.

Esiolgu põhjendati pakkuläinud talupoegade tagasinõudmist sellega, et nad olla vanad peremehe võlgnikud olnud; nõuti isegi tunnistust, et võlg tõesti olemas on. Pärast enam seda põhjendust ei leia, vaid iga pakkuläinud talupoega võib mõisnik tagasi nõuda, olgu ta midagi võlgu jäänud või mitte.

Veel uus samm orjuse poole oli nähtus, et talupoegi maast lahus müüma ja kinkima hakati. Ühes maaga on neid juba 14. aastasajal müüdud ja kingitud, nagu eelpool nimetasime, aga alles 15. aastasaja lõpul, nimelt 26. juunil 1497, on tunniskiri valmistatud, mis näitab, et üks mõisnik teisele talupoja kui inimese maast lahus on kinkinud. Selles tunniskirjas on öeldud: Mina, Godert Buddenbrok, tunnistan, et

1) V. Urkundenbuch II, № 693: Ceterum si aliquis liber homo pergere vel ire decreverit de una terra in allam, debet habere liberam potestatem. Praeterea si aliquis servus proprius fugam dederit in terram aliam, restitui debet, quando fuerit postulat

mina oma külimehele, aulikule Hans Hastevernile Sõmerust kinkinud ja annud olen oma päristalupoja Hanny pidada ja nõuda omaks päristalupojaks igaveseks ajaks.¹⁾

Teises tunniskirjas, mis 29. septembril 1497 valmistatud (v. Urkundenbuch, II Abt., I Band, nr. 596), tunnistab Otte Hinryke poeg Vitinckhoff, et ta Wyllem Todewen'i lesele ja tema pojale Reynnoldile ühe oma päristalupoja ühes kolme pojaga 60 vana Riia marga eest ära on müünud.

Järgmine samm orjuse poole oli see, et talupoeg õiguse kaotas varanduse omanik olla, nii et kõik varandus, mis talupoja käes tarvitada oli, mõisniku omaks loeti.

Juba 15. aastasaja algusel leiame meie tunniskirja (Urkundenbuch V, № 2107, a. 1416), millest näeme, et talupojal täit õigust ei olnud oma põllusaadusi enese tahtmise järele turule saata. Selles tunniskirjas seletab Karksi lossi ordukohtunik (*advocatus*) Tallinna linna raekohtule põhjust, mispärast ta kahe Tallinna kaupmehe käest linad ära võtnud, mis need Karksi talupoegade käest ostnud: Meie käsu vastu, ütleb ta, ostavad kaubaselid inimeste käest kõige paremad linad ära, enne kui meie nende pealt oleme kümnist võtnud; läheme meie pärast nende käest kümnist võtma, siis annavad nad meile pahad linad, mis meie siis oma auväärt (ordu)meistrile kümniseks peame andma ja saatma, kes seda meile suureks süüks loeb, et meie talle pahad linad saadame²⁾.

1) V. Urkundenbuch. II Abtheilung B. I, № 554: Ik Godert Buddenbrok bekene betuge openbar in duszen openen vorsegelden qwintansyen, dat ik deme erbaren Hans Hastevern van Somershuszen, mynen szwager, upgelaten und gegeben hebbe myn erfbur, de my untgan is ut deme dorpe to Lynnal, geheten Hanny und syns brodersz haus mit eren gesynde und kinderen und wes se genoten hebben ers federliken erven, bewechlik und unbewechlik, nictes nicht buten boscheden, to beholden und to vorfordern vor syn erffbur to ewigen tiden.

2) Kiri on 28. detsembril 1416 Kesk-Madal-Saksa keeles kirjutatud ja Urkundenbuch V, № 2107 ära trükitud, kust meie tema olulised osad siia üles märgime: Juwen bref, an uns geschreven, van dem vlasse, dat wi genomen hebben twen kopgesellen, alse Clawese und Henninge, de juwer borger geld hebben etc., hebbe wi danknemeliken entfangen und wol vornomen, und begeren ju weten, dat de selven kopgesellen dat vlass gekoff hadden in unsem gebede, van unsen luden, eer den wi den vlass tegeden van en genommen hadden, dat wi doch hertliken sere verboden hedden... Wente es schud uns leider altovele ok ut andern steden van den kopgesellen, dat se boven unse bod dat beste vlass van unsen luden kopen, er wi den tegeden van en nemen, so geven se uns quad vlass, dat wi vortan unsem erwerdigen mestere to tegeden geven und senden moten, dar he uns den grote schuld umme gift, dat wi eme quad vlass senden.

Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Balthasar Russow, kes a. 1578 „Uue Liivimaa ajaraamatu“ (Nye Lyfflendische Chronika, Rostock 1578) ilmutas, toob meile teise tõenduse, et talupojal mitte oma varandust ei olnud. Kõik varandus, mis vaesel talupojal oli, ütleb Russow, ei olnud mitte tema voli all, vaid see oli mõisaherraste oma, ja kui talupoeg ja tema naine ära surid ja lapsed maha jätsid, siis tehti laste kohta niisugune eestkostmise-määrus, et mõisaherrased kõik, mis vanemad järele olid jätnud, omale võtsid, ja lapsed pidid alasti ja paljalt junkru ehk mõisa kolde ääre magama minema.

Meie oleme lõpule jõudmas. Lisame ainult veel juure, et kohtuvõim riigipea käest varsti läänimehe, s. o. mõisaomaniku kätte läks, kes oma talupoja üle piiramata kaelakohtulist ja kodanlist kohut mõistis. Eestimaa hertsogiriigis maksis lääniseadus, mis veel Taani kuningate ajal oli antud ja a. 1315 üles tähendati. Selles seaduses on paragrahv, kus otsekohe öeldakse, et kuningas mõisad täie kohtuõigusega elu ja surma üle läänile annab (Waldemar-Erichi läänõigus, peat. 1, § 3: *so is de koning plichtig also dane gut to verlenen . . . met allen rechte in hals und in haute*). Ka Russow ütleb omas ajaraamatus, et vaesel talumehel enam õigust ei olnud, kui ainult, mis tema junkur või kohtunik ise talle jätta tahtis. Iga mõisnik oli omas mõisas kohtunik talupoja elu ja surma üle.

Nii oleme meie siis Liivimaa talupojal tema kibedal ajaloolisel rändamiseteel saatjaks olnud ja näinud, kuidas aastasadade jooksul vabast inimesest ori sai, kellel oma varandust olla ei tohtinud, keda mõisnik võis ära kinkida ja ära müüa ja kelle elu ja surma üle mõisnik täis kohtumõistja oli. Selle orjaöö sisse jäi Liivimaa talupoeg aastasadadeks uinuma, kuni 100 aasta eest seadus alla kirjutati, mis teda valguse poole hakkas juhtima. Veel ei ole tee valguse poole täielikult ära käidud, veel ei ole maapind, mis vanasti Eesti talupoja oma oli ja mida ta iialgi ei ole ära müünud, mitte ostu teelgi täielikult tagasi saadud, veel ei ole maamaksud terve maa peale ühetasaselt ära jaotatud, veel ei ole maa ühetasaselt ja õiglaselt maksude võtmiseks ära hinnatud, veel ei ole talupojal õigust kaasa rääkida, kui palju ta maakassasse peab maksu maksma ja kuidas makstud raha tuleb ära tarvitada, veel oleks palju muid puudusi üles lugeda; aga loodame, et meil mitte enam teist sadat aastat ei pruugi oodata, kuni see kõik meil käes on, mis meile võimaluse annab viimaks ometi kord elu lahedalt sisse seada. (Lõpp.)

Kassid ja Kassisabad.

Kohanimedele leegioni on inimesed, loomad ja loodus mälestusi jätnud. Koduloomadest seisab ses tükis esimesel astmel k a s s, kuna ta lähem seltsiline koer kaugeltki ta vastu ei saa. Küsitav, kas tuttav Koeru nimi tõesti koerast tekkinud; koirohi vaidleb koera vasta. Peni esineb Penojas=Peniojas, varemini Penikülas, ja Penijal=Penijõel. Muidu tabame koguni harva koera ja peni kohanimeses, niisama kariloomade nimetused. Sagedamini esineb neist pull ja sõnn, vähemini härg, lehm, hobune, siga; natuke enam lammas ja kits.

Kõige vanem mälestus kassi esinemisest kohanimes on Liber Census Daniae K a t e n s h a p a e=Katisaba=Kassisaba=praegune Vanamõisa Haljala kihelkonnas. Veel Gutsleff nimetab kohta Kattisavva (Anleitung lk. 313), Hupel Kattisabba ja Vanamõisa (Topographische Nachrichten III). Kati tuletab meile vanemat eestikeelset kassi nime=katti meele. Kati nimi esineb paljudes Euroopa keeltes. Kass, Ladina keeli=catus domesticus, Prantsuse keeli=chat, Inglise keeli=cat, Skandinaavia keeltes=katt, Vene keeli=котъ, Soome keeli=katti, Läti keeli=kattis, Saksa keeli=Katze jne., nimi siis ühisest algtüvest pärit. Vokativis on kassi sõna vana tüvi ennast Eesti keeles alal hoidnud=„katt“, „kõtt“, muis kaastustes „katt“ ennast aga kassiks moondanud; ka Vene keeles astub котъ'i kõrvale кошка.

Kati tabame veel muudest kohanimedest. Jõhvis nimetatakse 1619 küla Kattis (Brieflade II, 1, nr. 331, 332). Kambja kihelkonnas kannab üks küla ja karjamõisa 1424 nime Katis (Bruiningk-Busch, Livländische Güterurkunden, nr. 226); praegu nimetatakse kohta Kaasi, Kaatsi. Vanades kirjades puutuvad veel mitmed Kati sõnaga ühenduses seisvad kohanimed silma. Liber Census Daniae tunneb Kactakylae kihelkonnas Kattinkylae. See Kactakylae kannab teisel Kattkülli nime, näituseks Revisionis a. 1586, ei tähenda aga enam Kassi, vaid on Katkükülast sellenimeliseks moondatud. Koht tähendab meieaegist Sinunat, varemini ka nime all Kettis tuttav. Vanu katt-tüvega kohanimesid peab ette vaadates käsitama; mitmel ei ole kassiga midagi tegemist, vaid ainult katkuga. Nii näituseks Kattentacken, mõisa Haljalas (Revision I, lk. 44), Liber Census Daniae Katkantagus=hilisem Hastfer, praegune Haaspere.

Teine sarnane Kattentacken on Viru-Jaagupis (Revision I, 36), Katkutaga karjamõisa. Ka Kullamaal tunnevad vanad dokumendid mõisat Kattentack (Revision I, 112); ehk on siingi katkuga tegemist. Meie päivil kannab koht P ä r i nime, Saksa keeli aga 1586. a. Revisioni nime Kattentack. Urkundenbuch V, 2575 nimetab „Katestagge“. Siin esineb vist Kassitaga. Küsitavaks jääb, kas „kass“ ehk „katk“ nime aluseks järgmistes kohanimedes: Kattentack, küla Adilas (Revision I, 270), nüüd hävinud; Kattendacken, talu Soonurmes (Revision I, 197), nüüd hävinud; Kattinke, talu Angerjas (Revision I, 274), ka meie päivil tundmata. Viimne koht näib ennem kassiga tegemist tegevat; eelmisel kahel vahetub võimalus katku ja kassi vahel. Väljastpoolt kodumaad leidub Kattifer = Kativere Ubenurme kihelkonnas (Hupel, Topographische Nachrichten III). Veel kaugemal liivlaste alal on põõsas Katestagga rajaks Kura piiskopi ja Riia kiriku maade vahel (Urkundenbuch V, 788; Bielenstein, Die Sprachgrenzen, I. 453). Endisel liivlaste-kurelaste alal on praegu veel mõisa Katzdangen. Nimi niisama kui eelmine Kassitaga sõnast tekkinud.

Mõnes kohanimel on Kati ennast meie päivini alal hoidnud, näituseks Kaarma Muratsis Kati talu, niisama Kastnas, Lustiveres, Kaaveres; Kati vare Viru-Nigula Malas, Kati mäed ja Katimärdi Holstres, Katisoo Tallis jne.

Liber Census Daniae nimetab, nagu eelpool tähendatud, Katenshapae = Kassisaba. Kui ka L. C. D. Kassisaba Vanamõisaks moondunud, tuntakse meie päivini veel mõnda muud Kassisaba. Tallinnas oli vanemal ajal Kassisaba rahvale väga tuntud koht. Gutsleff, Anleitung, I. 309, ütleb, et Tallinna alevis on uulits Kassisabba = Neugasse. Praegu kannab Uus uulits Neugasse nime; kui saksakeelne uulitsa nimi sama, pidi vana Kassisaba veet südalinna äärel olema. Meie päivil hüüab rahvas Kassisabaks viiendas linnajaos Baltiski maanteelt Pärnu maantee poole ulatavat osa, nimelt Luisentali uulitsat ja selle ümbrust. Teatakse kõnelda, et maalt tulnud keegi Kasesaba nimeline mees (peab vist olema Kassisaba), ostnud enesele Luisentali uulitsa ääres tüki maad, ehitanud majad peale. Omaniku Kasesaba järele hakatud seda linnaosa Kassisabaks hüüdma. Omanikule pole endine nimi meeldinud; ta vahetanud selle Saksa nime vasta. Nagu Gutsleffi raamatust näeme, on Tallinnas Kassisaba ju vana nimetus. Küsitav, kas praegust Uut uulitsat sek

ajal tõesti Kassisabaks hüüti. Gutsleff loeb ju Kassisaba alevi-uulitsate hulgas üles.

Peale Tallinna Kassisaba tuntakse Viljandiski samanimelist kohta; öeldakse, vanemal ajal tahtnud Rakvere regi enesele niisugust. Meie päevil on Väike-Maarja ja Koeru alevilegi Kassisabad külge luuletatud. Aga mitte ainult linnad ei tohi Kassisabaga uhkustada; vallad püüavad nendega seda toredust jagada. Haljala Vihula rahvas näitab oma Kassisaba, Jüri Lagedi rahvas oma Kassisaba talu, Jõelähtme ja Kabala rahvas niisama; Avinurme elanikud kõnelevad oma Kassisaba heinamaast. Hiidlased ei taha Kassisabata elada; neilgi on sellenimeline koht. Isegi mõistatusesse on kassisaba tunginud: Kassisaba üle paja (Eesti mõistatused 2. tr. nr. 482).

Veel enam: soomlased ja rootslased ei salli Kassisaba Eesti monopoolina. Nemadki on oma kohti selle toreda nimega ristinud. Loviisa linna alevil on oma Kattsvansen=Kassisaba, niisama Turu alevil Kattsvansen ja Katinhätä, Naantalis niisama, ka Raahae alevis. Schroderus nimetab oma sõnaraamatus 1637 nime alevi tähenduseks. C. v. Bonsdorff seletab oma Turu linna aja-loos, et Katinhätä (=Kassisaba) Rootsi keelest laenatud, gata=uulits, ända=ots, lõpp, Katinhätä siis uulitsa lõpp. Ainult Soome Katinhätä tähele pannes võib niisuguse rahva-etümoloogiaga esineda. Meil öeldakse Kassihänna asemel Kassisaba ja meie Kassisaba ulatab Liber Census Daniae ajani, seega 13. aastasaja esimese pooleni tagasi. Sel ajal ei käidud Rootsist Kassisaba=Kassihända laenamas. Palju enam tuleb oletada, et nimetus eestlastel-soomlastel ühistel tingimistel tekkinud ja nimi esimesesse aastatuhandesse tagasi vaatab. Peale Turu ja Loviisa Kassisaba=Katinhätä nimetab Dr. H. Ojansuu veel Katinhätä, küla Laitilas ja Yläneel, talu Kangasalal ja Pielisjärvel, põldu Pöytyäl (Kansantieteellisiä tutkielmia, Eläinten ruumin osat Suomen ja Viron paikannimissä, lk. 4). Halikos ja Mynämäel on Katunpää=meie Tanava otsa nimelised kohad ja ei ole Katinpääks ega Katanhännaks (Gatändaks) moondunud. Rootsi vakuraamatutes 15. aastasajalt esineb sugunimi Thomas Kasinsapa.

Mitte ainult sabasid ei ole eestlased kassidele annud, vaid veel muidki ehteid. Haljala rannas on Kassipää saared ehk Vihasoo lood (Bienenstamm, Geographischer Abriss, lk. 81), Palamusel Kassinurme mõisa ja vald, 1627. a. adrarevisjoni järele veel Kudina valla päralt (Livl. Güterurkunden, 488, 2); Kassinurm Oldres, Kassi-

kuru Abjas, Varal, Kassilaane küla Rāpinas, Kassimaa Kullamaa Ubasalus, Kassimäe S.-Rõngus, Kassivere küla Palamusel, Kassisaare Põltsamaal, Tapikul, Kaaveres, Vändras, Kassaar Hiius, Kassimets Võisikul, Kassiso Avinurmes, Kassialik Kohalas, Kassikalmu Koongas, Kassimatsi Võisikul, Kassikarika Vatlas, Kassiküla Paistus, Moisekatsis, Kassimägi Amblas. Viimaks „Kassivomes = Kassivõhma küla (Livl. Güterurkunden, 534). Veel nimetada Kassikõrts Suure-Jaani Lahmusel ja Otepäas, Tartus Toomesaba = Kassitoom.

Kassinimelisi talusid ja vähemaid kohti tunneme hulga näituseks Kassihelme Lövel, Soosaares, Võisikul, Karulas, Lustiveres, Kuristal, Kaaveres, Rasinal, Hellenurmes, Moisekatsis, Vastseliinas, Laatre, Kaarmal, Piilal, Võmmas jne. Riidajal on Metsakassi, Kaaveres Saba talu, ilma „kassita“, niisama Luunjal, Saaremaal Kellamäel Hanna talud jne. Päidlas Kissa = Kassi.

Nagu näeme, Kassi nimelisi ja nimega ühendatud kohti kogu maa täis. Kuidas seda rikkust seletada? Vanad ajakirjanikud, nagu Kelch (Liefländische Historia, lk. 32) ja Hjörn, tõendavad, et eestlased lastele loomade nimed annud. Viimne väidab seda ainult lätlastest (Geschichte, lk. 50), aga vist käib see ütlus ka eestlaste kohta. Forsman-Koskimies oma Pakanuudenaikainen nimistös (lk. 226) tõendab näituste varal, et paganuses eestlased ja soomlased tõesti loomade nimesid rohkel mõõdul tarvitanud. Praegugi üteldakse mõne kaval-tigeda mehe kohta: „Küll on kass!“ Renvalli sõnaraamat seletab Soome kissa = kass esiteks kiisu tähenduses, lisab aga siis juure: homo iracundus et subdole mordax, arglistiger Mensch = tige-kaval inimene. Ja Lönnrot'i sõnaraamat tunneb kiisu tähenduse kõrval niisama seletuse: kissa = arglistig meniska = kaval inimene. Nii üteldakse veel meie päivil, muiste aga anti kass isikule eluaegseks nimeks, iseäranis niisugusel puhul, kui isik kassi loomu avaldas. Forsman-Koskimies loeb isikunimede seas kasi = meie kass üles (v. n. t. lk. 250). Kalevalagi tunneb kati asemel sõnakuju kasi: Kasi naukui naulan päässä = Kassi näugus naela otsas (Kalevala XXXIX, 107). Ühes vanas kirjas a. 1561 esineb Savos Kassi Kukkonen (Forsman-Koskimies, e. n. t. lk. 123). Kassi tähendab sõnaraamatu järele küll sedasama, mis kasse = võrk, kuid siin on meil tingimata Kassiga tegemist, nimelt meesterahvaga. Aga isegi sakslaste seas tuntakse ristinime Katze = kass. Nii näituseks Katze Kauer, 1595. a.

(Brieflade II, nr. 156, 214). Sellest Katzest tähendatakse, et ta ema olnud. Meelitusenimena ütlevad sakslased veel meie päivil „Kätzchen“. Kas Eesti Kassi nime kandjad kõik meesterahvad olid või nimetati naisigi selle nimega, jääb hämaraks.

Kassi nimelised isikud parandasid nime Kassi kohale, kui ka ei või salata, et harukorral parandamisest neljajalgse kaela võis langeda. Hiidlased vähemalt kõnelevad oma Kasssaare kohta, et nad muiste kõik vanad kassid sinna saatnud. Kahtlen väga selle rahvaseletuse tõepärasuse üle. Selle vastu ei kahtle ma, et kassid kõik Kassisabad on tekkinud. Kassisaba pidi tõsist kassisaba piltlikult meeletuleta. Linnas anti linnast välja viiva tee ääre aja jooksul ehitatud majade reale niisugune nimi osaks, maal ehk küla ligidale külatänava ääre ehitatud majade reale ehk iseäralikul korral mingisugusele kitsale maaribale, kui maja ehk maariba kudagi viisi nagu koha saba meeletuletas. Nimi võeti koduloomade hulgas kõige pikema saba kandjalt — kassilt.

M. J. Eisen.

Ebausku ja nõiausk meie rahvarohutude nimetustes.

Ebausku ja selle eriharu nõiausk ei ole veel mitte täiesti kadunud kultuurile lähedal seisvaist rahvaist, kõigest senisest kultuuri laienemisest ja süvenemisest hoolimata. Ja kudas võisidki need vanade aegade jätsed juba jäljeta kaduda, kui veel veidi enam kui saja aasta eest kultuuri-rahvaste seas nõiaprotsessa peeti ja arvatavaid nõidu tule-riitadel põletati . . . Kui veel 1836. a. Preisimaal Hela poolsaare kalamehed naise nõia pähe ära uputasid ja 1860. ja 1873. aastal Mexikos kaks nõiaprotsessi peeti ja nende ohvrid tuleriidal hukati . . .

Teadus ja seadus on jõleda nõiaususe vahepeal küll juba kolikambri heitnud, rahva seas aga immitsevad ikkagi veel igal maal ebause- ja nõiaususe-kombed edasi, kuigi varjatult ja olude kohaselt pehmentatult. Veel ikkagi teatakse nõialugusid jutustada, veel ikkagi peetakse üht või teist vanakest nõidumises kahtlaseks, süüdlaseks kurjas silmas, silmamises ja sõnumises, süüdistatakse selles, et ta naabritele ja naabrite loomadele kahju ja õnnestust, haigust, täisid jne. külge nõiduvat, ning veel uuemalgi

ajal olla mõnel pool Euroopaski rahva seast ühe või teise nõiduja peale kohtu ees kaebtusi tõstetud.

Nõid, preester, prohvet ja arst olid rahvaste kultuuri hälliaegul, nagu meie veel praegugi madalal järjel seisvate rahvaste juures näeme, üks ja seesama. Teaduslike mantliga kaetud nõiausk, maagia, mis vanadelt sumerlastelt ja akkadlastelt teistele edasi pärandati ja vanast ajast läbi keskaja uuema ajani kestnud, oli oma aluse samuti usult saanud, nii et nõiausku peetakse lihtsamaks usuvormiks. Kui siis rahvaste haridus ja teadus tõusid, peeti nõiarahvasteks madalamal seisvaid rahvaid, nii keskajal soomlasi ja meie päevil mustlasi. Ja kui avalikud nõidpreestrid ja -prohvetid ristiusu ja kultuuri mõjul kadusid, jäid nõidarstid rahvaarstidena tarkade, lausujate ja soolapuhujate näol veel kaua ikkagi püsima.

Ka meil.

Sellest kaduvast ebausust ja nõiausust tunnistavad meie rahva seas rohked rahvalikud arstimiseviisid ja rahvarohtude nimetused. Viimastest on meie rahva arstirohtude nomenklatuuris hulk veel tänapäevani alal hoidunud, kuigi osalt teise otstarbega, ja pakuvad meile huvitust ning mahti pilku heita sellesse omataolisesse ebausust ja nõiausust valda. Meie näeme, missugustest ainetest meie esivanemad niisugusid üleloomulisi jõudusid otsisid, mis pidid aitama nõiduse ja haiguse vastu.

*

Arstirohtude nimetus näitab, et esimesteks arstivateks aineteks meie rahvale olid rohutaimed. Haisu ja maiguga, vahel ka ilusate õitega, tõmbas nii mõnigi taim oma peale tähelepanemist, mis lähemal tundmaõppimisel, närimisel ja vees leotatult, keedetult, üht või teist mõju avaldas. Sel kombel saadi kahtlemata ka surmavate rohtudega — mürkide ehk kihvtidega — tuttavaks, nagu surmarohud hullukoerarohi ehk pöörirohi, okasõun ehk maruhein ja sarikkasvud surmaputk, ka kooljaputkeks ja hulluks peterselliks nimetatud, ning vesistes paikades kasvav mürk, mis üks meie kihvtisemaist taimedest on. Surmaputke leotised olid vanal ajal mõne rahva juures kihvtina tarvitusel; sellega surmasid vanad greeklased oma kurjategijaid ja ka oma suurema mõttetarga ja ebausuga võitleja — oma Sokratese.

Kuigi meie rahvale surmarohud tundmatad ei võinud olla, ei tarvitanud ta neid, ei olnud kihvti jaoks isegi sõna loonud, mis endise Tartu farmakoloogiaprofessori

R. Koberti¹⁾ arvamisel tunnistust andvat Eesti rahva heast iseloomust. Koberti tähendusega, et eestlased ei olla kihvte sugugi tunnud, ei või mitte nõus olla. Mineraalkihvtide kohta võib Kobertil õigus olla, mitte aga taimekihvtide kohta, sest surmaputke ja mürgi kätte sureb, kuigi harva, nii inimesi kui koduloomi.

Meie rahvarohud olid nii siis süüta laadi. Seal on ristrabanduse-rohi ja vereurma-rohi, venituserohi ja punase roosi rohi, naistepuna ja luuderohi, naisterohi ja tuulerohi, mailaserohi ja ülekäija-rohi, voolmerohi ja soolikarohi, raudrohi ja nurgarohi, jooksjarohi ja paistetusetõve-rohi, üheksa mehe rohi ja unerohi, roosirohi ja umbpaiste-rohi, rabanduserohi ja kaetuserohi, sinise villi rohi ja kuuetoõve-rohi; need ja hulk muid sel kujul botaanikasse ülesvõetud rahvarohtude nimetusi ei jäta nende tarvituse, vähemalt varem-aegse kohta mingisugust kahtlust.

Ka meie rahva nõiarohud, nõidusevastased rohud, olid seesugused süüta rohud.

Nõiasalv ja nõiavõi.

Keskaegistes väljamaalt tuntud nõiaprotsessides etendas tähtsat osa n. n. „nõiasalv“, mis, nagu mitmest vanast uurimiseaktist näha, rasvast ja kuuapäeva-rohust, hundimarjadest, mandragoorast, oopiumist, surmaputkest ja teistest kihvtistest ning uimastavatest taimedest keedeti ja millega nõiad oma ihu võidsid. Tõeliselt võidsidki keskajal vanad naised, kes endid nõidadeks pidasid, selle salviga oma ihu, et uimastusesse langeda ja nägemisi näha.

Meie rahva juures „nõiasalvi“ nime all tarvitusel olev salv on aga lihtsalt rasvast ja kollasest vahast kokku sulatatud, mõne eeskirja järgi ka rasvast, vahast ja vaigust, mis kurkumajuurika pulbriga ilusaks kollaseks värvitud. Muidugi on sellel, apteegikeeles altee- ehk kollaseks salviks nimetatud salvil teine, aga siiski ebausuline nõiduse- ja haigusevastane otstarve, ja tuntakse seda salvi muu seas ka nardisalvi ja üheksa lehma või nime all.

Teine keskaja nõiaprotsessides ettetulev nõiarohi — „nõiavõi“ oli kõduvatelt raagudelt, lehtedelt jne. korjatud limataoliste pisiseente pudrutaoline ollus ja pidi olema nõiasõidult koju tulevate nõidade väljaheide . . .

1) Seesama, kes praegu Rostocki ülikooli professor olles sakslastele sõja algul, kui jutt toiduainete puudusest tekkis, ka Eesti kätt soovitas.

Meie nõiavõi on aga sama nõiasalvina tuntud kollane salv, mõnes paigas ka maipalsami nime all tuttav.

Nõiaõli.

Nõiarohtudest on meie juures pea kõige suuremal tarvitusel n. n. verepuhastuse-tilgad ehk — rahva keeli — „vereseletuse-õli“, s. o. mitmesuguste vaiguliste puude piirituseleotis, mille tarvitamise kohta selge pildi, ilma kommentaarideta, selle rahvarohu järgmised nimetused annavad: nõiaõli, nõiatilgad, nõiaveri, kurja silma õli, kadeda silma õli, silmamiseõli, külanaiste õli, üle üheksa õli, üheksa mehe jõud ehk tilgad, saja nõia õli, vana kuradi veri, pisuhänna õli ehk veri.

Nõiakollad, nõiapulber jne.

Kui me nüüd nende vastikute salvide, võide ja õlide juurest tagasi pöörame oma rahva puhtate rohutaimede juure, et nende seast nõia „rohtusid“ sõna täht-tähelises mõttes tundma õppida, siis peame kõige pealt nõiakoldade juures peatama.

Mööda kuivi turbarabasad ja harvu kuivi metsi kasvavad need roomavad, väikeste lehtedega kaetud rohelised karukollad, humurid ehk nõiakollad. Vanasti riputati neid mõnel pool nõiduse eest kaitseks pärjana lauda uste ette või unerahu kaitseks ka magadistuppa ja kanti võõna ihu peal. Sisemisegi rohuna olid nad tarvitusel.

Nõiakoldade vartel asuvaist iduterade napakestest tuleb kuivatusel nõiakoldade iduterade peen pulber välja, mis nõiapulbri, lükopodiumi ja kollase lastepulbri nime all tuntud. Tulle visatult põleb see pulber valgutaolise efektliku sähvatusega ära ja teda tarvitati varemalt teatri valgutegemisel ja ilutulestusel valgupulbrina. Mõnel pool kannab see nõiapulber „eksipulbri“ ja „eksenpulbri“ nimetust, mis saksakeelsest „Hexenpulver'ist“ moonutatud.

Nõidusevastase rohu nime kannab mõnel pool ka vorstirohuna tuntud tüümian, mida sel puhul nõiakamitsaks nimetatakse.

Laste ja loomade rohuna tuntud venheli- ehk venkli-seemned kannavad mõnel pool nimetust rohelised nõiakõõmned. Venheliõli ja venhelipiiritus on mõnel pool nõiaõliks lastele, mõnel pool ka loomadele, venhelivesi — haljaks nõiaveeks.

Nõiavesi, -piim, -või, -rasv, -õli, -sool ja -munad.

Ühe sõnaga — terve aidatäis nõiarohtusid. Meie primitiiviste vaadetega esivanemaile näis nii paistvat, et kui on vesi, siis on ka nõiavesi, kui piim, siis ka nõiapii-
m 'jne. *ad infinitum*.

Meie nägime mõni rida ülemal, et venhelivesi on haljaks nõiaveeks lastele. On veel üks teine nõiavesi — valge nõiavesi, bensoevaigu leotise ja vee segu, mil kosmeetikaline tähendus ja tarve. Seesama bensoevaigu leotis, bensoetinktuur, ongi nõiapii-
m, sest see kollakaspunane vedelik annab veega täiesti piimakarva vedeliku; teda nimetatakse veel neitsipiimaks, tüdrukupiimaks, mereneiu-piimaks ja peltsebuliõliks.

Nõiavõi ja -rasva kohta ei jäänud mul enam midagi ütelda; nõiaõli kohta pean aga veel tähendama, et selle nime all veel muid rohtusid tarvitusel on. Nii on punase nõiaõli nime all mõnel pool ka ülekäija-rohu tilgad ja kalamaksa-õli tarvitusel, valge nõiaõli nime kannab, peale venheliõli ja -piirituse lastele, lastepalsam ja loomade nõiaõli nime — jaaniõli või mõni isesugune loomaõli segu.

Nõiasool on loomapidajatele hästi tuntud glaubri-sool, millest mõned „klubi“ soola on teinud ja mis ka imesoola nime all tuntud. Mõnel pool on hakatud nõiasoola nime all ka vihasoola tarvitama.

Nõiamunaks kutsutakse mõnel pool hobusepilli.

Kuradi nimetus rahvarohtudes.

Üleloomuliste ja salajõudude seas, mis võitluses nõiduse ja haiguse vastu peavad abiks olema, figureerib meie rahva rohitsevas ebaususes õige tähtsal mõõdul ka nõidade patroon, vana kuri ise. Kui see kompetentne mõjuvõim oma teenistusesse panna, mis võib siis naabrinaise kuri silm ehk sõnumine enam parata?!

Juudajuure-kasvude seas on üks, mida kuradi käpaks (*orchis maculata*) nimetatakse, sest tema kasvatab oma all pommi, mugulat, millel käpa nägu ja mida mujal ka Kristuse ehk õnnekäeks kutsutakse. Mitmel teisel orchisel on muna moodi mugulas. Nendest mugulatest saab kuivatatult ja tõugatult saalepipulbrit, mis keeva veega pehme süldi annab ja mida lastele kõhu lahtioleku puhul sisse antakse. Türklased ja greeklased pruugivad meega saalepivedelikku hommikujoogiks. Vanal ajal aga

peeti Hommikumaal käppade tugevaid munakujulisi mugu-
laid suguvõimu suurendajateks, vanemaid, krõmpsulisi aga
selle kahandajateks . . .

Kuradikäpa nimetust tarvitatakse meil aga mõnel pool
veel seepia ehk „tindikala“ luu jaoks. Seepialuud, seda
loomalupja, tarvitatakse hambapulbriks, aga antakse ka
loomadele — kanadele, kui need nahkmune munevad, ja
koduloomadele, kui neil luud jne. haigeks jäävad; viimast
toimetatakse ebausklikus lootuses, et küll kuradi ham-
mas, vana kuradi hammas, vanapagana
hammas, kuradi sarv aitab.

Musta kuradi hammasteks nimetab rahvas ka
musti suitsutamiseküünlaid, mida halva õhu kinnikatmiseks
tubades põletati, kuradi hamba igemeks — spermat-
seeti, seda kasheloti ajuõõnsustest saadud kristallilist kõva
rasvaollust, kuradi küünteks — meresibula lõikusid,
musta kuradi ivaks — värtsina tuntud muskaat-
pähkliit.

Loomarohuna tarvitatud teriakki nimetab rahvasuu
t.. ajaaguks, vanajaaguks, vanaks tondiks, mustaks tondiks
ja ka külakuradiks, külanaiste kuradiks, üle
küla kuradiks, üle üheksa küla kuradiks, üle
mere kuradiks ja seitsme kuradi vastuseks.
Külakuradi ja üle küla kuradi nime all on mõnel pool
ka kubesapulber tarvitusel.

Salpeetriliblukeste kohta on mulle Tartust järgmine
ebamääraselt pikk nimetus kätte saadetud: „üle mere
kuradi vanaema soolika venituse terad“ . . .
ülemaalist rekordi luues. Sellele võiks ainult kõrvu panna
Paides tarvitusel oleva nimetuse asfaldi kohta: „üle
üheksat sugu tulise merekuradi sitt“ ja seal-
samal tarvitusel oleva nimetuse põdrasarve-õli kohta:
„üle üheksakümne üheksa mereküla kuradi
t.. a tõrv“. Teine viisakam asfaldi nimetus on seal
„üle üheksakümne küla kuradi rohi“.

Vanakuradi veri oli, nagu me ülemal nägime,
üks verepuhastuse-tilkade nimetustest, kuradi veri ja
ka heteistküme kuradi veri on ühe punase vaigu
pulber, mis Ida-Indiast, Moluki ja Sunda saartelt ühe
palmi viljast saadakse ja „lendava mao verena“ tuntud.
Ka kuiv nõiaveri ja pisuhanna veri on seesama.

Kuradi asemele astub vahel peitsebul: peltsebuliõli,
vanapagan: vanapagana hammas, pärgel: pärgli pask,
juuda sitt, trivistik, missuguste nimetustega tuntakse hais-
vat vaiku.

Tonid, pisuhänd, kratt, puuk.

Rahva fantaasiat elustavad rohitsevas ebaususes peale eelnimetatud põrguvürstide veel muud vähemad kurja teenrid, keda siiski nii võimsaiks peetakse, et ka nendelt abi loodetakse. Vana ja musta tonti õppisime juba tundma, pisuhännast kuulsime ka juba paar korda, jäävad järele veel kratt ja puuk.

Krati pulber on lihtsalt kondisöe-pulber. Sama on ka puugi pulber, kuna puugi veri seesama on, mis kuiv pisuhänna veri, nimelt lendava mao nimelise punase vaigu pulber.

Maa-alused.

Maa-aluse rohtude kohta kirjutab Kunder omas „Taimede riigis“: „Mailaserohtu pruukisivad endised koduarstid haiguste vastu, mis mailaste (maa-aluste vaimude) läbi inimese keha külge tulnud, nagu vistrikud jne. Sellepärast niisuguseid haigusi ka maast tulnud haigusteks kutsuti (üteldi: see haigus on maast).“

Mailaserohtudena tulevad Kunderis veroonika ja neitsipunad ette.

Maa-aluse ja salakoi salvina tarvitab rahvas tsinksalvi ja maa-aluse seebina — tõrvsepi.

Maod, ussid, konnad ja muud seesugused kohutised.

Meie rahvarohtude nimetustes tuleb rida mao ja ussi nimetusi ette. See ei ole mitte kogemata. Madu on rahvaste uskudesse igal pool sügavad jäljed jättnud. Veel praegugi leidub rahvaid, kes madu jumaluseks peavad ja kummardavad. Kui aga niisuguse maoteenistuse-usu süsteemi pööre tuli, sai endisest jumalusest kurja kehastus. Nii madu Vanas Testamendis ja mujal. Juba meie ametlik usk õpetab meid vihkama „vana madu“. Teisest küljest on aga madu veel kaua heategevaks deemoniks, maa-aluste jõudude, oraaklite ja terviseallikate geeniusseks ning arsti-jumaluse Asklepios'e sümboliks peetud. Veel praegugi leiate kõige moodsamate meie aja apteekide signatuuride pealt maokujutuse.

Madusid meil ei ole, küll aga ussa. Siiski on maopulbri nimetus olemas. See maopulber ei ole aga muud midagi kui juba varemalt kratipulbriks nimetatud kondisöe-pulber. Seda kutsutakse ka musta ussi tuhaks, milleks mõnel pool musta hobusepulbrit nimetatakse, kuna punaseks ussi tuhaks punane hobusepulber on.

Ussiõli nime kannab terve rida arstirohtusid: mõnel pool koirohu leotis, mõnel pool kalamaksa-õli või riitsinuseõli, seesamiõli (= „ussiõli loomadele“). Vahel lisatakse sellele atribuudiks „must“ ette, nii siis musta ussiõli (= kalamaksa-õli). Vihma ussi-õli nime all on jällegi mitu õli tarvitusel: pöörirohu-õli, kalamaksa-õli ja jaaniõli. Ussirasvana pruugitakse meil juba tuntud nõiasalvi-nimelist kollast salvi, ussivere ja draakonivere nime all — lendava mao nimelise punase vaigu pulbrit. Rohutaimedest on meie rahvas *verbascum nigrum*'i ussiühiksa ks ristunud.

Musta konna õli ks nimetatakse mõnel pool kokkupandud aaloelinktuuri ja põdrasarve-õli (= „musta konna õli loomadele“), muti vereks — guajakipuu leotist, nahkhiire vereks¹⁾ varemalt tundmaõpitud „nõiaõli“, hundihiigiks ja anteloniks — loorberisalvi.

Tulevad veel ette kaarnad, rotid, meresead jne., millest me võime vaikides mööda minna.

Kuri silm ja küla, külanaised.

Kuri silm, küla ja külanaised on meie ebausuvolda kuuluvate rahvarohtude nimetustes lahutamata seltsilisteks.

Kurja silma õliks, kadeda silma õliks, silmamiseõliks, ühes aga ka külanaiete-õliks nimetab meie rahvas „nõiaõlina“ tundmaõpitud vereseletuseõli, külavihak, külapulbriks, külavastuseks, ka nõiapulbriks, loomadele antavat fõõnumgreegipulbrit. Fõõnumgreegi tõukamata seeme on ka kaetsemiseteradeks.

Kurja silma ja kadeda silma munaks, ka kaetsemisepilliks, nimetab meie rahvas mõnel pool hobusepilli, kurja silma pulbriks — hobusepulbrit; viimast ka silmamisepulbriks, üheksa silma pulbriks.

Kaetsemine, kahetsemine ja sõnumine tulevad ka mitmes teisendis ette.

Taevas ja põrgu.

Usuõpetus oma taeva ja põrgu liigitamisega ei ole rahvarohtude nimetustest jäljeta mööda läinud. Ka siin tuleb nimetusi ette, mis langevad ebausuvolda.

1) Veel praegugi tuleb vahel apteeki mõni poisike, hõlma all nahkhiir, ja pakub seda müüa . .

Rahvas nimetab n. n. tähtaniisi ka taevatähtedeks; et need aga sakilised ja sarvilised on, siis ka sarvilisteks ja sarvikuteks. Taevakivi on maarjat sisaldav silmakivi.

Põrgu ukšeläve puuks nimetatakse guajakipuud. Üleüldiselt on tuntud salpeetrihapu hõbeda nimetus põrgukivi, mis nii ka teistes keeltes.

Jumal ja Jeesus meie rahvarohtude nimetustes.

Ka neid nimetusi leidub meil, ja neid ei saa teistmoodi kvalifitseerida, kui peab nad ebausuliste rahvarohtude ritta panema. Tuntav on nendes nimetustes veel endine katoliku usu mõju.

Jumala puuks hüütakse juba varemini nimetatud guajakipuud, Jumala juurteks — südameema-juuri, Jumala ja Jeesuse käe plaastriks — „suhtplaastrina“ tuntud vaigulist plaastrit, Jumala käe kiviks ja Jumala kiviks — varemalt nimetatud taevakivi, Jumala ema ja Jeesuse ema salviks — kollast silmasalvi. Seesama salv kannab mõnel pool ka Önnistegija salvi nime.

Ristipuu-vaik ja -naelad.

Ebauski tegi oma objektideks ka need. Ristipuuvaiguks on mõnel pool rahvale viirukina ja Vene laadonina tuntud vaik, mõnel pool aga ka pookvaha. Ristipuu-naelad ja ristinaelad on perenaistele tuntud nelgid, ristikõõmned — venheli seemned.

Üheksa ja mõned muud atribuudid.

Mul oli võimalus „Eesti Kirjanduse“ m. a. märtsikunumbris üheksanimeliste rahvarohtude juures pikemalt peatada. Ka seal on mitu nimetust üles loetud, milles „üheksa“ tähtsa atribuudina esineb. Üheksa on terves reas rahvarohtudes, nõiarohtudes, suure jõu tunnismärgiks. Pikemalt siin nende üheksa mehe rohtude, üle üheksa rohtude, üheksat seltsi suitsutamise- ehk nõiarohtude, üheksat sugu venituse- ehk rabanduserohtude jne. juures peatama jääda on ruumivõitmisel otstarbeta. Pean ainult tarvilikuks seda üheksa omadust siin alla kriipsutada.

Tähtsat osa etendavad ebausulistes rahvarohtudes, nagu me nägime, must ja vana. Terves nimetustereas tuleb ette meri; siin tundub seda mõju, mis on merel, sel nii tähtsal, aga ka kohutaval elemendil, meie rahva fantaasia peale.

Tõeterad rahva rohitsevas ebaususe.

Arstimine ja rohitsemine on viljakaks pinnaks igasugusele ebausule. Meie nägime siin toorest, jämedajoone- list rahva ebausku; peenemal kujul, sagedasti teaduslike looriga kaetult, näeme meie seda isegi salongides ja teaduse adeptide keskel. Kas ei ole see mitte seesama ebausku, kui mõni heategev mõisaproua oma „alamaile“ homöopaatialisi suhkruvi ja tilku jagab, ehk sõidab haritud seltskonna liige, isegi meie kodumaalt, pealinna Tiibeti arsti Badmajevi juure, et imetegevaid pulbrid saada? Usu, siis saad õndsaks...

Esitatud ebausulised rahvarohtude nimetused näitavad meile nii mõndagi. Vana ebausku ja nõiausk ei ole rohitsemisest siinamaale veel mitte täiesti kadunud. Et midagi arstirohtude tutvustamiseks, nende loomulikkude omaduste, nende õigete nimetuste tutvustuseks ei ole tehtud, — meil puudub rohukeemialine, farmakognosialine ja farmakoloogialine kirjandus täiesti, — siis on igasugusel scharlatanismusel vaba voli alatasa uut ebausku külvata, uusi ebamääraseid nimetusi sünnitada. Meie rahvas ei tea, mida ta oma sagedasti kentsakate nimedega rohtudes tarvitab. Ta laob, näit., vahel apteegileti peale klaasisid ja palub ühesisse panna krambiõli, teise sisse ehmatuseõli, kolmanda sisse villiõli, neljanda sisse paldrianiõli, ja ei teagi, et kõik need neli „õli“ ainult ühed ja samad paldriani ehk ülekäija-rohu tilgad ongi...

Kuid me eksiksime, kui arvaksime, et esiletoodud ebausulised rahvarohtude nimetused ainult niisugustest rohitsemiseviisidest tunnistavad, mis ilma mõistliku aluseta ja hukkamõistmise väärt. Ka võib sügava ebaususe katte alt üht või teist täitsa otstarbekohast viisi leida.

Apteeki astub tüse maamees ja küsib lõukoera rasva. Muidugi ütlete te, et seda meie apteekidest kliimalistel ja faunalistel põhjustel ei ole saada, ja mees läheb kahjatsedes oma teed. Kas te hakkate tagant järele naerma? Oleks rumal.

Mitte see ei ole tähtis, et mees lõukoera rasva tahtis. Ta oleks, võib olla, ka üks kõik missuguse metslooma rasvaga leppinud; võib olla, ta lepib kodu ka searasvaga. Ta otsib oma tiisikusehaige tütre jaoks niisugust imetegevat rasva, ta on rahva käest kuulnud, et niisugune rasv olla tiisikuserohuks. Kui me lõukoera ettevaatlikult kõrvale jätame ja ainult rasva võtame, siis peame tunnistama, et ka uuemad teaduslikud uurimised tõendavad, et

rasval tiisikuse arstimisel ülitähtis mõju on. Sanatooriumide praktika on seda juba ammu näidanud; seal nuumatakse tiisikusehaigeid rammusa toiduga. Teadlased näitavad aga meile, et rasvades isesugused fermentid ehk käärollused on, mis tiisikusebatsilluste vahast kestad ära sulatavad ja nii valgetele verelibledele võimaluse annavad tiisikusebatsillusid ära õgida, mis ilma selleta mitte korda ei läheks. Nii leiab iseäralist heakskiitmist rahva poolt tarvitatud kalamaksa-õli, kui iseäranis rikas heategevate fermentide poolest.

Ehk võtame teise juhtumise, kus nähtava ebausukatte all tõetera varjul. Te loete ajalehe kodumaa-sõnumetest kirjelduse, kuidas talurahvas elavhõbedat searasvaga sõtkunud, veisele paelad sarvedesse pannud ja teda elavhõbedaga ja searasvaga seguga võidnud. Kirjeldus lõpeb ebausuhurjutusega. Siin pole aga midagi hurjutada: täide vastu on elavhõbedasalvid teatavasti häiks rohtudeks. Paelad sarvedes on mõjuks veise psüühika peale, et loom eest ära ei jookseks.

Me võiksime seletust leida ka suurele osale varemalt nimetatud ebausunõiarohtude tarvitusele, kui see mitte liig pikale ei viiks. Aja jooksul ja hariduse tõusmise tagajärjel, iseäranis kui meil tekib sellekohast rahvalikku erikirjandust, pudenevad meie rahvarohtude sünonüümide seast kõik ebausuj- ja nõiausu-valda kuuluvad nimetused maha, armsaks ja huvitavaks vanavaraks meie folklorele.

R. Wallner.

Kui mina alles noor veel olin.

M. J. Eisen.

Vaevalt võib ükski muu rahvalaul hoobelda nii laialdase tutvusega kui „Kui mina alles noor veel olin, lapsepõlves mängisin“. Meie leiame tema enamasti igast uuemast rahvale määratud laulude kogust, isegi mitmest kooliraamatust. Igale pool nimetatakse laulu „rahvalauluks“, harvemini „rahva suust üleskirjutatud lauluks“. Imestleda võiks, et vanemates rahvalaulude kogudes see „rahvalaul“ puudub. Rosenplänteri „Beiträge“ ei tunne seda laulu, niisama ka H. Neusi „Estnische Volkslieder“. Bertram kuhjas „Ilmataresse“ hulga talle tuttavaid rahvalaulusid kokku, „Kui mina alles noor veel olin“ ei jõudnud nende hulka. Ka Kreutzwaldi rahvalaulude kogust otsime teda

asjata. Kalevipoeg tõstab küll korra healt: „Kui ma alles noor veel olin“, aga jätkab siis „Noor veel olin, norus seisin“, jätkab lugu hoopis teisiti, kui me seda tuttavast „rahvalaulust“ harjunud kuulma. Niisama lähevad B. Gildemanni 1852 ilmunud „Lillekesed“, kus palju selleaegseid tuttavaid laulusid aset leidnud, sellest „rahvalaulust“ vaikides mööda. Lühidalt: laul puudub vanemas kirjanduses. Selle puuduse najal tohin oletada, et laulul möödaläinud aastasaja keskel üleüldine tutvus puudus. Enesest võin tunnistada, et ma noores põlves Lääne- ja Pärnumaal iialgi „Kui mina alles noor veel olin“ ei kuulnud; A. Kitzberg väidab ometi, et ta 1865. a. ümber Pärnumaal laulu kuulnud. Üleüldiselt tuttavaks sai laul „Eesti Postimehe kalendris 1877“ ilmudes, siis sügisel 1876. „E. Post. kalender“ avaldas laulu ühes nootidega. Laulu all seisab: „Rahva suust üles pannud R. Kallas“, nootide peal tähendus: „Eesti rahvaviis, K. A. Hermann“. R. Kallase ja K. A. Hermannit esitatud laul pääsis nüüd meeldiva viisi tõttu tõesti „rahvalauluks“; lühikese aja pärast kõlas ta ju vainul ja niidul, talus ja tänavas.

K. A. Hermann kirjutab selle laulu kohta: Üheks kõige vanemaks Eesti rahvaviisiks pean ma järgmise laulu, mis igal pool eestlaste keskel tuttav tohiks olla: „Kui mina alles noor veel olin“ (Ueber estnische Volksweisen, lk. 3). Kas lugu viisi vanadusega tõesti nii on, kuidas Hermann väidab, ei taha ma siin hakata harutama, kuid laulu sõnadest tohin vaevalt sedasama ütelda ega ole Hermann sõnade kohta sedasama katsunudki väita. Rahvalaulude tundjale puutub varsti silma, et nimetatud „rahvalaul“ meile uuema aja toote esitab. Tal puudub õige rahvalaulu iseloom. Küll on „Kui mina alles noor veel olin“ rahvalaulude viisi troheustes esitatud, aga kuna rahvalaulu salmisid ei tunne, esineb see kaherealistes salmidest, esimene rida 8, teine 7 silbiga. Salmidesse valatud troheused tunnistavad ju iseenesest, et nad kunstluule alale langevad, alles uuemast ajast pärit on, 18. ehk 19. aastasajast. Kui aga „Kui mina alles noor veel olin“ lauluviis tõesti kõige vanemate Eesti viiside hulka kuulub ja sama laulu salmid ta uuema aja iseloomu kuulutavad, võime seda imelikku üheskoos esinemist niiviisi seletada, et vanale viisile uued sõnad ehteks pandi. Vist meeldisid uued sõnad vanadest rohkem ja et uutel sõnadel oma viis puudus, hakati neid vana viisi järele laulma.

Hiljuti juhtus mulle näppu Eesti Kirjanduse Seltsi kirjakogus Kreutzwaldi päranduse hulgas üks lauluisa oma

käega kirjutatud kirjutusevihk 12 lauluga. Laulude pealkirjaks on Kreutzwald kirjutanud „Estonische Lieder, gedichtet von Märt Mohn“ (Eesti laulud, Mart Mohni luuletatud). Ses Mart Mohni luuletatud laulude kogus esineb esimesena „Kui ma alles noor veel olin“, ilma pealkirjata, järgmisel kujul:

(1) Kui ma alles noor veel olin,
Lapse põlves mängisin,
Kui ma teiste seltsi tülilin,
Lillesid kül noppisin,

(2) Ei ma teadnud muud kui
[sedda,

Mis mo silmad näggivad,
Siiski rõemustasin enda
Sest, mist teised teggivad.

(3) Ni kui unnenäo visil
Seisab praego mees mul,
Ei ma tea kas ka teisil
Sõbrul meelde tulleb kül.

(4) Nüüd on kõik se lust mul
[lõpnu,

Noor ea saab ka unustud
Ning se päev, mis ära läinud,
Ei sa enam mälletud.

(5) Aastad, mis meil möda läinud,
Neid ei sa me'e taggasi,
Mäed ning järved savad seisma,
Senni kui ilm otsani.

(11) Ella nõnda et võid olla
Iggal tunnil valmis siin,
Et võid rõemsast senna tulla,
Kus on otsas kõik so piin.

Nagu eelseisvast laulust näha, on Mart Mohn oma tööd kunstinõuete järele katsunud teha, isegi sõnu riimitud=abab, kui neid riimisid ka vaevalt ära tuntakse. Riimimisepüüet vähemalt võib tähele panna.

Mart Mohni „Kui ma alles noor veel olin“ praeguse tuttava samasisulise „rahvalauluga“ võrreldes puutub meile kõige pealt esimese pikkus silma: kogu laul sisaldab 11 neljarealist salmi teise laulu 6 kaherealise salmi kõrval. Meie tuntud rahvalaul esineb nagu väljavõte Mart Mohni laulust mõne väikse muudatusega. Meil lauldakse rahvalaulu nüüdsel ajal järgmisel kujul:

1. Kui mina alles noor veel olin,
Lapsepõlves mängisin,
2. Ei mina teadnud muud kui seda,
Mis mina nägin silmaga.
3. Meie elu on siin ilmas
Nii kui linnul oksa peal.

4. Näitab ennast rõõmul, siiski
Süda on täis kurvastust.
5. Ei me tea, kas me saame
Siin veel kokku tulema.
6. Rõõm teeb lastel lauluhääle
Kaunimaks kui kandle keel.

Eelolevas „rahvalaulus“ puuduvad riimid täiesti. Mart Mohni laulu esimese salmi esimene pool esineb siin esimese salmina, teise salmi esimene pool teise salmina, üheksanda salmi esimene pool kolmanda salmina. Viies salm peitub Mart Mohnil kas seitsmenda salmi teises pooles ehk üheksanda salmi teises pooles. Mõlemast võime rahvalaulu viienda salmi välja lugeda: Ei me tea, kas me saame siin veel kokku tulema.

„Rahvalaulu“ neljas salm puudub Mart Mohni laulus. Siiski võime ka selle salmi allika üles leida. Kreutzwaldi kirjutatud vihus algab teine Mart Mohni laul järgmiselt:

„Oh ma vaene, kuls ma üks!
Sele saanud ellama“.

ja jätkab

„Näitan ennast rõemus, siiski
Südda on täis murret ka.“

„Rahvalaulu“ neljas salm sulab siis M. Mohni järgmise laulu algusega kokku, kusjuures teine rida natuke muudetud: „Süda on täis kurvastust“ — „Süda on täis muret ka“ asemel.

„Rahvalaulu“ viimast salmi

„Rõõm teeb lastel lauluhääle
Kaunimaks kui kandle keel“

ei leia ma M. Mohni laulude hulgast. Viimne salm on ehk hiljemini tekkinud, alles pärastpoole juure lisatud, karvupidi eelmistele salmidele külge seotud. Igatahes oleks parem, kui praegune viies salm kolmandaks võetaks ja praegune kolmas ja neljas salm neljandaks ja viiendaks tehtaks. Niisugune muutus ühendaks paremini üksikuid salma.

Kuidas tuleb tuttava „rahvalaulu“ ja Mart Mohni laulu ühtlust mõista? Võimalus on igapidi olemas, et Mart Mohn „rahvalaulu“ oma laulu aluseks pannud ja seda omalt poolt täiendanud. Ei tahaks hea meelega niisugust tegu Mart Mohni poolt uskuda; ka muidu puuduvad niisugused katsed vanemas kirjanduses. Oleks Mart Mohn „rahvalaulu“ „Kui mina alles noor veel olin“ tunnud, oleks laul tingimata Kreutzwaldi kätte jõudnud, nagu ta muidugi enesele tuttavad laulud lauluisale üleskirjutamiseks ette ütles ja isegi ühe rahvalaulu üles kirjutas. Ju enne tähendasin, et „Kui mina alles noor veel olin“ kirjanduses enne 1870. a. ei tunta.

Jääb järele teine oletamine: M. Mohni laul on allikaks olnud „rahvalaulu“ tekkimisele, viimane sellest välja kasvanud. Tõesti, mis paistab meile silma „rahvalaulust“

„Kui mina alles noor veel olin“? Konglomeraat, mixtum-compositum, kokkukühveldatud labasesisulised aforismused. Rahvalaulude luulelist keelt, sügavat sisu võime tulega otsida. Luule on Peegasuse tiivul oma teed lennanud, iga päevaseid sõnakõlksusid, turutõsidusi teineteise kõrva, tühte puutumata, maha jättes. Salmijalgadesse seotud proosa, turult toodud, laulab nimetatud laulus oma võiduhümnust. Ei oleks K. A. Hermann „Kui mina alles noor veel olin“ ilusa rahvaviisiga paarinud, siis ei oleks laul iialgi kolgalaulust kaugemale ulatanud. Ometi on võimalik, et keegi selle paaripanemise ju enne K. A. Hermannit ette võttis ja Hermann alles kellegi teise tehtud töö avaldas. Ainult sedaviisi võis laul juba enne trükkimist laiematesse ringkondadesse tungida. Oma sisu poolest üksi oleks laul varsti peale ilmatekkimist kalmu külaliseks saanud; talle ehteks kingitud viisiga pääsis ta kõrgematesse kodadesse ja võib veel edaspidigi pikemat iga loota. Südant-sütitav heli paitab isegi labasuse löödud hoobid üle. Vanemuise kannel paneb isegi vemmälvärssidele elu sisse. . .

Mart Mohn — kirikukirjas ka Mond — sündis Laiuse kihelkonnas, Palupere külas Erigo Jüri pojana 9. jaanuaril 1811; kohta nimetatakse ka Laulumärdiks. Viimane nimi tunnistab, et talus enne „laulumehed“, „lauljate sugu“ asunud; sellelt soolt päris Martki lauluanni. G. Blumberg ütleb (Quellen und Realien des Kalevipoeg, lk. 12), M. Mohn sündinud Leedil. Leedilt ilmus ta 1825 ja 1826 õpetaja ette katsumistele. Leedi kirjas esineb ta veel 1829.

1831 astub ta Võrus Krümmeri kooli teenriks ja jääb sellesse ametisse 1845. aastani. Siin puutub ta tihti Kreutzwaldiga kokku, avab lauluisale oma laulu- ja muinasjutu-allika. Nalja kombel nimetab Kreutzwald teda oma famuluseks (poisiks, käsiliseks). Õp. R. Kallas ütles temast: „Ein selten begabter Este“ (Haruldaste vaimuannetega eestlane). W. Reiman arvab temast, ta esitanud ühel hoobil elavat ja elavaks saanud rahvalaulu ja olnud luuletaja sõna paremas tähenduses (Finnisch-ugrische Forschungen, III, lk. 9). Luuletaja oli ta tõesti, kuid ta oma luuletustest Kreutzwald lugu ei pidanud. 13. juulil 1847 kirjutab Kreutzwald õp. H. Neusile, nagu oletada — M. Mohni kohta, kui ta ka nime selgelt ei nimeta: „Laulu kodukäijatest, tontidest, libahundist, valgest mehest ja mis nende ilusad nimed olgu, ei tunne ma; et see (laul) aga riimitud, jambiline ja neljarealistesse salmidesse on jaetud, võite julged olla, et selle kas sakslane ehk kihelkonna-

koolis koolitatud eestlane luuletanud; õige rahvalaulu ise-loomus puudub. Niisuguseid Eesti laulusid on hulk ole-
mas. Eestlane, keda ma enne naljatades oma famuluseks
nimetasin, oli oma nooremates eluaastates viljakas seda
tõugu luuletaja. Ma olen väikse kogu ta salmispit-
sustest iseäralduse pärast (seiner Machwerke der Curiosität
wegen) tallele pannud, ehk ma küll niisuguseid eba-
tooteid (Afterproducte) iialgi ei või õigeteks rahvalauludeks
arvata.“

Need Kreutzwaldi sõnad vajutavad Mart Mohni luu-
letustele pitsari peale. Ainult kuriositeedi pärast hoiab
lauluisa nad alal, mitte aga, et nad alalhoidmist kuidagi
teeninud. M. Mohni luulelend ei jaksa põrmupinnalt
kõrgemale tõusta; ta Peegasus on setu kronu, lombakas,
jõuetu, jalgu tagavedav. Laulud on salmimõõtu punutud
proosa, vigaste riimidega. Ülepea näikse M. Molin selle-
aegseid kirikulaulusid enesele kui mitte sisu, siis ometi
välise kuju poolest olevat eeskujuks võtnud. See väide
maksab kõigi M. Mohni laulude kohta. Kuuenda laulu
juure kirjutab Kreutzwald: Unsinn vom Verfasser genannt.
(=luuletaja poolt lolluseks nimetatud). Ses laulus laulab
M. Mohn: „Ma polnud veel kakskümne aastane kui
pruti endal valmis vaatsin ma.“ — Kaheksas laul on
„Minno emmale, kui ta ärra surri“. Laulule on juure
lisatud: 26. okt. 1841. Laiuse kirikuraamatu järele suri
aga Erigo Jüri lesk, Mart Mohni ema, Mari Mohn, Laiuse
valla järele, 23. oktoobril 1841 kõhutõppe, mis sel aastal
Laiusel rohkelt möllas. M. Mohn vist eksis ema surma-
päeva poolest. Ei tahaks oletada, et ema surmasõnum ju
26. oktobriks Laiuselt Võrusse jõudnud sel ajal, mil post
veel tigusammusid astus, ja poeg kohe samal päeval ema
surma mälestuseks laulu teinud.

Üheksas laul kannab pealkirja: „Emma mälestuseks
kinkisin ma kaks lühtrid kolimajja peale nende sõnnadega:
„Oh võtke sedda nattukest Mult armsal meel vastu“ jne.
Viimase laulu juurest leidub tähendus: 1. Januar 1842.
Vist kinkis Mart Mohn nimetatud päeval Laiuse koolile
need kaks lühtrit; kooli nime ta laulus ei nimeta. Mis
võis ta südamele lähemal olla kui Laiuse kool, sest Laiu-
sel oli ju ta nooruse mööda saatnud, seal ta ema elanud,
kelle mälestuseks ta lühtrid kinkis. Krümmeri koolile ta
oma kehva mehe kingitust igapidi ei annud.

Viimne M. Mohni laul kannab pealkirja: „Kui mo
jallad aigid ollid 5.—23. Novbr. 1843.“ Laul algab järg-
miste sõnadega: „Ei sovi kellegil ma mitte Neid päivi mis

on minole.“ Lauulu kolmandas salmis kiidab M. Mohn oma leivavanemat:

„Kül armolik on mino herra
Ei vässi ta mind vadates.
Ta isse kutsub tohtri herra
Mind vatama mo ädda sees.
Mo jallad tevad aiged mul
Ei tea mis viimaks saab must küll.

Mis haigus M. Mohni jalgu vaevanud, ei selgu luuletaja neljasalmilisest laulust. Haiguse ajal käib tohter, muidugi Kreutzwald, teda arstimas.

Ei või nimetamata jätta, et Mohni 12 laulu hulgas üks rahvalaulgi leida, nimelt seitsmes. See kannab pealkirja „Estnisches Volkslied“ (Eesti rahvalaul). Pealkiri muidugi Kreutzwaldi antud. Laul ise algab järgmiste sõnadega:

Ehhi, ehhi, neitsikene,
Valmista end, marjokene.

Laulu lõpule on Kreutzwald kirjutanud: „Gehört im Wäggewaschen Krüge und aufgeschrieben von Mart Mohn“ (kuulnud Vägeva kõrtsis ja üles kirjutanud Mart Mohn). Kreutzwaldi paberite hulgast leiame Laiuselt ligi 20 üleskirjutatud, H. Neusile Tallinna saadetud rahvalaulu nimekirja, aga see M. Mohni üleskirjutatud rahvalaul puudub nende seas. Ehk äratas Kreutzwaldis kahtlust osalt laulu riimitud lõpupool. Neusi „Estnische Volkslieder“, lk. 280, on „Ehi, ehi, neitsikene“ küll ära trükitud, kuid Knüpfferi üleskirjutuse järele Udrikust. M. Mohni tütre teadmist mööda kogunud isa niihästi Laiuselt kui ka Võru ümbrusest, isegi Venemaalt — tähendab Setumaalt — Kreutzwaldile laulusid; ülepea näinud ta Kalevipoja ainete kokkukogumises väga palju vaeva.

Kas M. Mohni laulukimbu esimene laul „Kui ma alles noor veel ollin“ ea poolest kõige vanem, jääb küsitavaks. Igatahes näikse M. Mohni laulud 1840 ümber olevat tekkinud, nagu mõnele laulule juure lisatud aastanumbrid tunnistavad. 40. aastatesse asetab neid Kreutzwaldi tarvitatud vana kirjaviiski. Teadmata, kas M. Mohni laulud just selsamal kujul salmitegija sulest voolanud, kui Kreutzwald nad puhtaks kirjutanud, või on viimane neile parandava käe külge pannud. Niisama jääb hämaraks, kas neljas laul — viinast — Kreutzwaldi mõjul või salmisesepa vabal inspiratsioonil on tekkinud. Ennemini oleksin valmis Kreutzwaldi mõju oletama, sest 1840 ilmus ju ta „Viina katk“. Laul võis aga ka enne „Viina katku“ tek-

kida, sest M. Mohn kuulis Kreutzwaldilt muidugi ju varemini kaebtusi viinajoomise kohta. Mohn laulab:

Too toop vina võlla ees
Vilja maksan tal.
Nõnda vaub villake
Kõik jo vina eest
Kunnil vilinne terrake
Ärra lõppeb käest.

Laul lõpeb vaga sooviga:

Võttaks Jummal keelda
Vina meie maalt:
Siis saaks pea kuulda
Rõemsat laulo heält.

Lõpuks veel mõned eluloolised tähendused M. Mohni kohta. Krümmeri koolist lahkudes heitis ta 16. sept. 1845 mölder Jaan Badendiku tütre Karolinega abielusse, ostis enesele Võrus maja ja hakkas habemeajajaks. Hiljemini müüs ta selle maja ja ostis teise, vähema, mis praegu alles perekonna omandus. Lapsi tal abielus ei olnud. Kui esimene naine suri, sõlmis ta 1862 Julie Johansoniga jälle abielu sidemeid. Teisest abielust on kaks last elus, poeg Volde-mar ja tütar Emma Elisabet. Mart Mohn ise suri 6. nov. 1872 südamerabanduse kätte; ta teine naine elab Valgas väimehe Valdmanni juures praegu alles.

Surmani käis M. Mohn Kreutzwaldiga alaliselt läbi; muu seas uurinud nad tütre jutu järele kahekesi tundide kaupa piiblit ja lugenud selle korda viis läbi. See väide kõlab õudseltselt, mõteldes, missugusel seisukohal Kreutzwald muidu usu asjus seisis. — Kui Mohni tütar haige olnud, jät-nud Kreutzwald kõik muud asjad kõrvale ja tulnud seda-maid haige juure. Enne Võrust lahkumist kõnelnud lauluisa Mohni lesele uulitsal, ta pidada senise elupaiga maha jätma, sest talle ei antavat õöl ega päeval rahu, kõik otsida temalt arstiabi.

C. R. Jakobsoni kirjadest Lilli Suburgile.

Trükki toimetanud A. Jürgenstein.

II. 1)

Järgmine kiri on Eesti keeli kirjutatud. Tema sisu käib „Liina“ käsikirja kohta. Nagu teada, on C. R. Jakobson Lilli Suburgile nõu annud iseenese kasvatuskäiku jutustuse näol kirjeldada. Sellest jutust

1) V. „Eesti Kirjandus“ 1916. a. nr. 12.

lootis Jakobson vast vähem puhaskirjanduslist tagajärge, rohkem aga oma poliitiliste püüdmiste edendamist, mille teenistusesse ka Jakobsoni enese ilukirjanduslised katsed olid rakendatud, nagu tema näidend „Arthur ja Anna ehk vana ja uue aja inimesed“. Nagu see Jakobsoni noorema ea kirjatöö juba selgesti ette tema poliitilisi eessihetisi kujutab — eestlased ja sakslased üheõiguslised, vabameelsed ja leplikud kodumaa elanikud — nõnda pidi „Liina“ just Eesti tütarlaste saksastamisele sellega riivi ette lükkama, et ta näitaks, kuidas õige rahvatütar Saksa kasvatuses ja seltskonnas, kuigi temale seal lahkest vastu tullakse, ikkagi õnnelik ei või olla, sest et tema juured teise mulda on kinnitatud. Et selle raamatuga meie Saksa seltskonna verevärskenduse allika sulgumise poole tüüriti, sellest võib seda pahameelt seletada, millega „Liina“ sealpool vastu võeti, ja siit leiame võtme sellele soojusele, millega Jakobson raamatu sündimise juures abiks on ja teda pärast kallalekippumiste vastu kaitseb. Järgmises Eesti keeli kirjutatud kirjas, niisama ka teises, saksakeelses, avaldab Jakobson oma muljeid, mis ta „Liina“ käsikirja esialgselt lugemisest saanud.

„Armas sõberanna!

Ma olen Teie raamatu läbi lugenud ja minu süda on väga rõõmsaks läinud. Teie saate täitma, mis minu süda on soovinud ja mis mina Teie vaimu-annetest ete olen näinud. Kirjutage edasi ja ma saan uhke selle peale võima olla, et ma ühes olen aitanud, Teid selle töö peale äratada. Edespidi saate ise mõnda leidma, mis veel muuta tuleb; aga kui terve lugu kirjutatud on, saan ma ka omad mõtted üksiku tükkide kohta välja ütleva. Hea meelega saan ma siis pärast terve tükki ümber kirjutama, nii et grammatiku ja keele vead parandatud saavad.

Teile palju tuhat tervist soovides, jään

Teie truü sõber

Vana-Vändras,
seih' 6. Augustil 1873.

C. R. Jacobson.“

Järgmine kiri minu ümberpanekus.

„Austatud sõbranna!

Et ma praegu liiga töö kütkes olen, et sinnamaale saada, et ennast õige sügavasti Teie raamatu ideedesse mõelda, siis ei saa ma praegu ka mitte ligemaid seletusi anda oma plaanidest tema kohta. Ma pean Teid sellepärast paluma niikaua kannatada, kuni ma terve töö olen võinud ümber kirjutada, mis vist jõuluks võib sündida. Siis saame küll sageasti võimalust leidma selle üle läbi rääkida.¹⁾

1) Siia kohta on L. Suburg kirjale ääremärkuse teinud: „Ei ole liial niikaugele jõudnud.“ Selle tähenduse järgi ei ole siis Jakobsoni kaastöö „Liina“ kirjutamise ja üksikasjalise mõtete väljaarendamise juures kuigi suur.

A. J.

Teie lause üle: „korralt („Ordnung“) raskusepunkti ära määrata,“ tahaksin ma elu eest Teiega natukene kaklema minna. Mis on kord (Ordnung)? Kui meie esiti selle küsimuse üle selgusele jõuaksime saada, siis võiks edasi harutada. Aga see'p see on. Sellega ei ole meie ammugi veel joones. Oleks see juba selge, siis ütleksite Teie vast: „Teie, kes Teie ennast täitsa valitseda võite, olge Teie meie vahelise korra raskusepunktiks!“ Ma tean, Teie ei saa sellest lausest praegu sugugi aru, sest et ma praegu kõige kaugema tuleviku ideedes ilutsen. Aga palun, lugege kaasaantud raamatut ja Teie saate vast mõistma, mida ma mõtlen. Kui (Eesti) kirjanik peate Teie end ka tuleviku ideedega tutvustama. Need ideed tulevad Teile esiti vististi kui midagi hullupöörast (als etwas Ungeheuerliches) ette, nagu iga radikaal-uus asi, mis täielikku harilikust olust murdumist tähendab, aga kui Teie sügavamini järel mõtlete, siis rahuldate end pikkamisi, sellest hoolimata, et Teie praeguse inimliku seltskonna täit viletsust sugugi ei tunne. Aga ärge näidake seda raamatut kellegile, ka mitte oma õdedele.

Ma soovin Teile täiest hingest, et Teie veel õige terveks ja tugevaks saaksite, nii et Teie veel õige kaua inimsuse kasuks võiksite töötada.

Tervitage kõiki! Et kõik paha oma karistust peab kandma, siis ei pea mind ka kõige lahkem kahjatsuseavaldus mitte tagasi hoidma oma haavatud käte eest kätte tasuda.

Teie

truu sõber Carl.“

Vana-Vändras,
28. nov. 1873.

See kiri on mitmeti mõistatusline, sest et temas lauseid leidub, mis mingisuguste endiste mõtetevahetuste peale tagasi juhatavad, mida meie kahjuks ei tunne. Miks ma kirja ometigi trükki saatsin, see selgub tähendustest „Liina“ käsikirja kohta ja ka selle kohta, kuidas Jakobson maaelu üksilduses elavat sõpra ja algajal kirjanikku meie maal keelatud õuntega, radikaalsete tuleviku-ideedega tutvustada püüab. Ei tea ma ütelda, missuguse „kardetava“ raamatu ta sõbrale lugeda saatis; lause „praeguse inimliku seltskonna viletsusest“ laseb aga aimata, et meil siin mingisuguse sotsiaaldemokraatliku traktaadiga tegemist on, mille lugemine meil 43 aasta eest õige tõsine kuritöö oli, nii et Jakobsoni hoiatus, raamatut mitte kellegile näidata, õige arusaadav on.

Et Jakobson neid ideesid „als etwas Ungeheuerliches“ haritud inimese juures arvab olevat, see näitab, kui võrdlemisi võõrad ja vähe vastuvõetavad nad temal enesel näitasid olevat. Meie teame pärastisest Jakobsoni avalikust tegevusest, et teda küll tema Balti vastaõed sotsiaaldemokraadiks nimetasid, et tema aga põrmugi seda ei olnud. Tema oli eht kodanline rahvusvabameelne, kelle ainult tema impulsiivne iseloom ja see radikaalseks tegi, et tema väga mõõdukatele uuendusemõtetele purutagurlus vastu seisis, mis maha murda tahtis.

Järgmisest kirjast jäävad algusread iseäralikkudel põhjustel välja. Need ei ole ka tähtsad. Muidu on kirjal temas leiduvate tähenduste pärast meie Eesti seltskonna, ajakirjanduse ja Hurti kohta kui ka Jakobsoni enese toleaeagsete, veel selgumata tulevikukavatsuste kohta oma isesugune huvi. Kiri on jällegi Saksa keeles kirjutatud.

„Armas sõbranna!

Teie osavõtlikud sõnad, kallis sõbranna, on mulle otse kosutavad olnud. Ma õnnistan tundi, mis mind Teiega on tutvustanud. Kui kaks vaimusugulast inimest kokku on saanud, siis võivad nad juba õnnelikud olla, sest siis ei tunne nad ennast suures ilmas enam üksi olevat. Teie saate minust täiesti aru, nagu mind vahest veel ainult üks sõber mõistab, keda ma kõigest hingest armastan.

Ah, meie rahva seas on veel palju aulisi (edle) inimesi, kes iseteadvusega (Bewusstsein) mõtlevad ja tunnevad, aga saatus ei ole nende vastu mitte nõnda helde, et ta neid nende eluteel omamõttelistelega kokku juhatab. Kuidas on mul neist üksildastest kahju! Kui meil kord oma isamaaline ajakirjandus olema saab, ma usun, siis leiavad endid rahva õnnistuseks nii mitmed. Ka meie Kirjameeste Selts võiks ühinemispunktiks olla, kui aastaraamatud tõsiselt vaimus välja antud ja sisse juhastatud saaksid; aga ma kahtlen, et Hurt see mees on, kes seda teha võib, sest meie praegune kristlus, mille kuulutaja Hurt on, ja tõsine Eesti vaim („der wahre estnische Geist“) ei sünni kokku. — — Teie ei tarvitse iial karta, et mina mõne koha siinsetes gümnaasiumides võiksin vastu võtta ja eestlaste saksastamiseks kaastööd teha. Ennem võiksin päris Saksamaal tegev olla, või aga Venemaal. Aga kui mina peaksin sunnitud olema oma tegevust Eesti rahva kasuks lõpetama, ma usun, ma ei elaks mitte enam kaua, nii rõhuks see mind maha. Kui minu ajaleht mitte kinnitust ei peaks leidma, siis oleks see mulle väga valus, ja ma ei tea ka veel mitte, mis ma siis peale hakkam, aga ühe tee pean ma ikkagi leidma, et maale jääda, jah, et ülepea õnneliku inimesena elada võida.

Ma saadan Teile ühe raamatu, mis Venemaal keelatud on, aga milles palju huvitavat on. Mõned küsimused on seal küll parteilikult käsitatud, sest et Hunfalvy nendega ainult Saksa allikatest on ennast tutvustanud, aga üleüldiselt on see kirjatöö väga mõtteid äratav. Hunfalvy't tunnen isiklikult.

Kõiki südamest tervitades

Teie

C. R. Jacobson."

Viimaks lisan siia veel lühikese kirjakese ligi, mis Kurgjalt tuleb, kus Jakobson täie hooga enesele kodukollet valmistab, enesele Waldburgist sigu ja anesid muretseb ja ise pintsliga tuba värvib. See saksakeelne kirjakeene kannab päris ärilist laadi.

„Armas sõbranna!

Palun selle kirja toojale minu neljajalgist kärsakangelast ja nelja tarkusevägilast kätte anda ja ligisaadetud kirja isiklikult Kaesoo nari-
lasele (ligidal elav taluperemees), kui Sa temaga kokku puutud, ära
anda. Minu Vändras peetud kõne on praegu kuhugi kõrvale sattunud,
muidu ma saadaksin ta Sulle näha. Toimetan praegu ausat värvipinsel-
damise-kunsti. Kui kiri terpentini või värnitsa järele lõhnab, siis palun
seda mitte tähele panna.

Kurgjal,
10. okt. 1874.

Tervita kõiki!

Sinu Carl."

On veel üks üsna huvitav kiri olemas, kuid mõnesugustel põhjustel
ei ole see praegu avaldamiseks kohane. Kahjuks on Lilli Suburg mõned
pärastised õige huvitavad kirjad ära kaotanud, mõned ka hävitanud. Aga
ka needki, mis järele jäänud, heidavad mitmekülgset valgust meie esimese
tõsise politikamehe tegevuse ja iseloomu peale.

* * *

1916. aasta „Eesti Kirjanduse“ nr. 12. sees minu poolt tehtud
ääremärkuste kohta teeb L. Suburg tähenduse, et minu oletused muidu
kõik õiged, kuid kui mõni minu ütlustest vast võiks järeldada, nagu
oleksid L. Suburgi vennad kodus „noortherrat“ mänginud, siis ei olla
see õige. Nad pidanud sulastega ühes tööd tegema ja isa olnud nende
vastu vahel õige vali, isegi ülekohtune.

Selle kohta pean tähendama, et minu ütlus perepoegadest noor-
herradest üleüldine oli ja mitte ainult Suburgi perepoegade pihta ei käi-
nud. Ka teised perepojad tegid Vändras kõvasti isakodus tööd, koguni
halvematel tingimistel kui sulased, sest nad ei saanud palka, kuid vöö-
raste ette neid teenima saata isade uhkus siiski ei lubanud. „Kas mul
omal leivast puudus on?“ ütles mulle üks isa, kellel 6—7 täiskasvanud
poega kodus oli ja kellele ma nõu andsin neid, kes isatalusse ei või
jääda, kuhugi väljapoole oma jalale asutada. Et lugu ka mujal nii oli,
kuuleme A. Kitzbergi „Punga Mardi“ pojast, kes isale ette heidab, et ta
kimbus on: peab ilma palgata tööd tegema ja perepoega etendama; mis
siis ime, kui ta isa takka hädaga käppab.

Keel ja kiri.

Kaaslõpp „gi“ ja ta kidurad kaimud.

Peale muutelõppude, mille abil sõnade üksikud munitud kujune-
vad, tarvitab Eesti keel ka iseäralikka lisaõppusid, mis muutelõppudele
otsa jätkatakse, et mõttele iseäralist varjundust anda. Nüüdne kirjakeel
tarvitab sinastest laiemal määral ainult lõppu -gi, kuna vanemal ajal

meid ehk rohkemgi võis tarvitusel olla. Jäänusena tunneme näit. küsivat kaaslõppu -ks ehk -s, mis on lühinenud küsivast määrsõnast „kas“. Näit.: Minaks see olen? Matt. ev. 26. p. 22. s.—Kas mina see olen? Sarnane koht küsivale määrsõnale „kas“ on esitatud uuemasgi Eesti keeles:

Rahepilt kas küsib lehkvaist lilledest?

Saatus kas saab aru mõtte mängudest? (J. Tamm.)

Lõppes sõna umbhäälikuga, siis lühendati küsiv kaaslõpp -ks ainult -s'iks. Näit.:

Ons sõpra, kes ei rõhund sõbra pead?

Ons venda, kes ei venna surma ootnud?

Ons naist, kes mehele ei kihvti footnud?

(J. Tamm, Lugulaulud lk. 294.)

See kaaslõpp (-ks ehk -s) on oma aja ära iganud ja jääbgi jäänuseks.

Rohkem tuntud ja tarvitatud on kinnitav ehk tõendav lisajätk ep, ehk 'p, mida lõunapoolsed murded veel nüüdgi laialt ja korrapäraselt tarvitavad. Näit.:

Seda'p ma tahtsin (s. t.: just seda ehk nimelt seda ma tahtsin).

Sealt'ep ma leidsin (s. t.: just sealt ma leidsin ehk sealt ma leidsingi).

Nõnda'p ta ütles (pro: just nii ta ütles ehk nii ta ütlesgi).

Antud näitustes on lisalõpu ep='p tähendus määrsõnaga „just“ ehk kaaslõpuga -gi seletatud, kuid viimased kumbki ei anna lause mõttele justament seda varjundust, mis on lisalõpul ep='p. Seal pesitseb tõendava kinnituse kõrval veel midagi trotsivat, ümberlökkavat, ülevaidlevat, mida lõpus -gi ega sõnas „just“ ei ole. Ülepea on raske seda mõttevarjundust teiste sõnadega vastata: teda võib täies peensuses ainult elavast keelest õppida. Seejuures saab lause kaks mõtterõhku: raskema ja tähtsama aegsõna (prädikaadi) pea'e ja nõrgema selle sõna peale, mille lõpul ep='p seisab. — Kirjakeel tunneb seda lisalõppu ainult mõnes üksikus sõnas, näit. see'p (see'ep), küllap (küll'ep) j. m. t. Ta on laitema tähelepaneku ja rohkema tarvitamise väärt.

Hoopis teistsugu ja nimelt eitav tähendus on sõnaosal 'ep='p ütluses ep+ole=pole. Sellis tähenduses tarvitab kirjakeel teda ainult nimetatud sõnas. Murretes (Saaremaal) on ta aga laiemalt tarvitatav: ma'p taha=ma ei taha, ta'p tule pro: ta ei tule jne.

Sarnases tähenduses on teda katsutud luulekeeleiski kultiveerida:

Ma p'taha¹⁾ süüa, ma p'taha juua.

Kalevipoeg I, 630.

Ma p'taha, marjuka, magada. Ib. I, 328.

Ütle, kui sest kahju p'sünni...

J. Jõgever, Kinnineedit, Prometheus, lk. 38.

1) Pareim oleks kirjutada „ma'p taha“ pro „ma p'taha“.

Kuid et lugu p'arvaks tühjaks ajaviiteks,
jutustan veel, mis ta kannatanud.

Ibid. lk. 41.

Need katsed tulevad igatahes surnult sündinuteks lugeda. Midagi tõrkuvat näeb silm ja kuuleb kõrv ütlustes p'taha, p'arvaks, p'sünnil. Eesti keele põhilaad ei luba sõnade etteotsa mingisuguseid jätkusid ehk prefikse rakendada, millel mitte terve sõna iseloomu ei ole. Meie lepime väga hästi ettelisatavate sõnakestega eba-, ala-, üli-, umb- j. t., kuid prefiksi sarnane p' annab rikkumatule Eesti kõrvale valusa lopsu. Kuu- lake ometi: p'anna! p'ütle! p'hõiska! p'käi! Parem juba seda eitavat 'p eelseisva sõna lõpule asetada, nagu märkuses joone all näidatud. Kuid sellegi parandusega ei maksa teda laiemale tarvitamisele soovitada.

Kõigiti läbi lõõnud ja maksvusele pääsnud on sarnastest lisajät- kudest kirjakeeles ainult lõpp -gi. Kuid temagi tarvitamise ja kirjuta- mise kohta ei ole veel kõik vaated ühinenud. Kirju on lugu juba selle poolest, et teda mitmes lahkuminevas tähenduses tarvitatakse:

1) „ka“ mõttes:

Koergi (pro: ka koer) tunneb häbi. Loll saab kirikusgi (ka kirikus) peksa.

2) eitamise ja tõendamise süvendamiseks:

Sul pole aru põrmugi! Sellest ära lausu kellelegi! Seda just tahtsingi ütelda. Nõnda see peabgi olema.

3) ebamäärasuse tähendamiseks:

Keegi ootab õues. Arnol tuleb korraga tung kuhugi minna ja midagi teha.

4) vastandliku püsivuse tähendamiseks:

Tõuskugi torm ja tulgugi maru, merele sõidame silsgi Olgugi nõrgemal õigus, vägevam sellest ei hooli.

5) isepärases tähenduses üksikutes sõnades:
kumbgi, nagu kunagi j. m. t.

Kui juba lõpu -gi tähenduse mõistmises on nii lahku mindud ja mitmele teeharule astunud, siis ei tule sugugi imestada, et selle küsimuse kallal on võidud omal ajal nii palju sulda ja sulgi kulutada, kas kirju- tada üksnes -gi, või mõnel juhtumisel (nimelt b, d, g, p, t, k ja s järel) ka -kl. Selle kõige peale vaatamata valitseb meie kirjaviisis -gi kirjutamise asjus ikka alles kirju viis. Oli aeg (nimelt Dr. Hermanni mõju kulmineerimise päevil), mil näis, et „ikka ainult -gi“ võidule pääseb. Seal aga ilmusid vaatepiirile nooremad keelekokad ja hakkasid, tahtes algupärasusega hillgada, muu seas ka lõppu -gi killustama. Kahetsu- sega näeme, et ühlase -gi poole ikka vähem ja vähem poolhoidjaid jääb, kuna dualism gi=ki ikka enam ja enam kummardajaid leiab. Truuks on jäänud killustamata -gi'le suurematest kirjastusäridest ainult „Postimees“ ja silmapaistvamatest keeleteadlastest ainult V. Grünthal. Raske on aga siin killustamisele asjalikku põhjendust ja õigeismõist- mist leida.

Asjata oleks siin, lõpu -gi kirjutamise asjus, foneetiliste peensuste tabamise püüdel kirjaviisi kirjustada, sest maksev Eesti kirjaviis hoolib ju foneetilisest peensustest nii kui nii hirmus vähe. Kui meile näit. võime sellega rahulikult leppida, et 1) meie häälikute raskemad välted ülitihthi puudulikult üles märgitakse (näit. sõitis linna pro linna, ehk: kõlkad, kapsad, lambad, lauda, hoida pro kõlkkad, kappsad, lammbad, kauuda); 2) et meil mõne iseoleva hääliku jaoks eritähed hoopis puuduvad (näit. ninahäälikul n sõnades rong, ling, ronk, kangas j. t. ja kesk- ehk vahehäälikutel o=ü, e=i, õ=ü näit. sõnades toad, tooma, pean, keema, sõed, sõõma j. t.), ja 3) et puudub iseäralik peenendusemärk (nii et näit. „palk“ võib kirjas ja trüki tähendada „palki“ ja „palka“, „kurk“ — „kurki“ ja „kurku“), — kas maksab siis -gi kirjutamisesgi nii pedantlikult püüda foneetilisi peensusi tabada, s. o. sääski kurnata, kuna varblased võrgust läbi vurisevad! Ja sellega, et lõpp -gi kaheks killustatakse, ei saada mingisuguseid muid tagajärgi, kui ainult seda, et õppivale noorsoole õigekirja õpetuses uus ülearune komistuskivi teele ette veeretatakse. Pealegi on õige võrastav näha, et üks ja sama lõpp ühe ja sama sõna otsas ühes ja samas tähenduses kord nii, kord naa kirjutatakse. Võrdle näit. leibki — leibagi, poegki — pojaldi — pojadki, tuulgi — tuultki — tuuleski, kukkki — kukelgi jne. Ühtlasi võib gi=ki kirjutajatele see tagasitõrjumatu etteheide teha, et nad foneetiliste peensuste märkimises ise sugugi järjekindlad ei ole. Nad nõuavad täpipsust ainult sõna lõpus ja pigistavad silmad selle peale kinni, et sõna tüves samasuguseid nähtusi ette tuleb. Tahavad nad järjekindlad olla, siis peaksid nad kirjutama: nüütki, kumpki, antke, tuntke, murtke, leitke, antsin, kantsin, tuntsin, murtsin, leitsin, hoitsin, nüütsed, esialksed, umpsed, kultsed jne. jne. Ja sellegagi ei oleks meie kirjaviis veel mitte foneetiliseks tehtud: seda ei saaks ju muidu, kui tuleks kõiges kirjaviisis põhjalik puhastustöö ja ümbervalamine ette võtta, mis meie kirjaviisi tundmatuse ni ära muudaks. Sarnased soovid ja katsed olgu noortele utopistidele lõbusaks ajaviiteks. Kirjakeel aga jäägu, kus vähegi võimalik, truuks vanadele traditsioonidele. Uuendusteetele tuleb ainult seal asuda, kus uuendused tõesti lihtsamuse ja paremuse poole viivad. — Leitakse võimalik olevat mitmele tüve tähele (b, d, g) lubada tähtedega (p, t, k, s) sobida, mis foneetilisele kõlale ei vasta, miks peaks siis võimata olema seda ka ühele sõnalõpu tähele lubada. Nii peaksid sõnakujud mindgi, siisgi, kumbgi, kurtgi j. t. samavõimalikud ja lubatud olema nagu nüüdsed, esialgsed, andke, murdke, umbsed j. t.

Dualismi gi=ki esitajad võiksid ehk oma usutunnistuse kaitseks argumenteerida, et Eesti keeles on teisigi sõnalõppusid, mida ainustena siiski kahel viisil kirjutatakse, nimelt käskiva lõpud ge=ke ja gu=ku, tegusõna määrõluliste käänete lõpud da=ta, des=tes ja nimisõnade paljuse silp de=te. Kuid kaasilõppu gi=ki ei või nendega mitte ühele palgale seada. Seal ei pääse kaheksugusest kirjutamisest kuidagi viit

mööda, kui ka tähtede s, d, h, p, t foneetilisest nõudmistest (näit. seiske, hoidke, leidku, võtke, tapke, tehku, seista, tõstes j. t.) ei tahetaks midagi hoolida. Sest painuvates sõnades on seal vahe otse karjuv: raskele tüvele vastab neil juhtumistel kerge, kergele tüvele aga raske lõpp, näit. hoo- vide — hoonete, vannide — vannete, vaatide — vaadete, mattide — mõtete, jonnige — lennake, haisegu — hõisaku, noppida — näpata, märkides — märgates, lõikudes — lõigates jne. Mitte midagi selle sarnast ei või aga gi=ki kaitseks ette tuua. Seega tuleb kirjaviisi lihtsamuse ja ühtluse heaks dualism gi=ki surma mõista ja ikka ainult -gi kirjutada.

Baabeli segadus valitseb kirjaviisis juba ammust ajast ka lõpu -gi asupaiga äramääramises: kord pannakse ta sõna lõpule (õige!), kord aga kiilutakse ta sõnatüve ja muutlõpu vahele, mis minu arvates luba- matuks tuleks tunnistada. Näitused:

1. Ometi ei tee ta viha kellegile (pro kellelegi) hirmu.
J. Mändmets, Meri lk. 26.
2. Kas kellegil (pro kellelgi) teist nuga käe pärast on?
J. Aavik, Ants Raudjalg, lk. 59.
3. Näüd peaks kellegilt (pro kelleltgi) nõu küsima.
O. Luts, Kirjutatud on..., lk. 135.
4. Kõneleb kellegiga (pro kellegagi). Ibid., lk. 111.
5. Tean, et millegist (pro millestgi) ei hooli ta.
Ibid., lk. 109.
6. Kui ma teile millegiks (pro milleksgi) ees olen...
J. Lintrop, Nutt ja naer, lk. 57.
7. Kohvi ei maitsnud kummagile (pro kummalegi).
Ibid., lk. 54.
8. Kummagil (pro kummalgi) ei olnud midagi selle vastu.
O. Luts, Kevade II, lk. 118.
9. Kahju on nagu kellegist (pro kellestgi). Ibid., lk. 136.
10. Ta ei valmistanud ennast ühegile (pro ühelegi) elukutsesele ette.
Juh. Liivi Kirjatööde kogu, lk. 393.
11. On millegiga (pro millegagi) ühesugune...
Joh. Aavik, Parandatud Kalevipoeg, lk. 9.

Jne. jne.

Ülithti lisatakse lõpule -gi veel mõni üleliligne väärilõpp otsa, misjuures tihti sõna vildakalt muudetakse. Näitused:

1. Hans ei julgenud kumbagit (pro kumbagi) ohjajaru pingutada.
J. Lintrop, Igapäevane elu, lk. 110.
2. Pärast kuulsime, et ta kedagit (pro kedagi) olla palavasti armastanud.
Juh. Liivi Kirjatööde kogu, lk. 367.
3. Mul et olé praeguse ärijuhi vastu isiklikult midagit (pro midagi).
„Sakala“ 1916, nr. 77. (Kiri toimetusele.)
4. Ta otsis miskit (pro midagi ehk mõnda) muud ametit.
Ed. Wilde, Jutustused, lk. 59.

5. Noorem vend läks kusagile (pro kuhugi) tööle.
Fr. Mihkelson, Hingemaa, lk. 23 (I tr.).
6. Ega nüüd sellega ometi kuhugile (pro kuhugi) saa.
Joh. Aavik, Ants Raudjalg, lk. 94.
7. Kuskil (pro kusgi) lähedal sulises vesi.
Fr. Tuglas, Öhtu taevas, lk. 64.
8. Ei õnne leita kusagilt (pro kustgi): ta on ju paljas pettepiilt.
P. Grünfeldt.
9. Ei paista kuskilt (pro kustgi) välja.
Joh. Aavik, „Postimees“ 1916, nr. 168, I lk. II vrg.

Jne. jne.

Veel pentsikum on lugu, kui muutelõpule üks -gi ette, teine aga taha rakendatakse. Näitused:

1. Mitte millegistgi (pro millestgi) ei saa midagi.
Juh. Liiv, Elu sügavusest, lk. 49.
2. Ta ei hoolinud millegistgi.
J. Lintrop, Igapäevane elu, lk. 47.
3. Parandust ei näe kusagiltgi (pro kustgi).
Fr. Mihkelson, Hingemaa, lk. 23.
4. Kusagilgi (pro kusgi) käigirada silm ei suuda seletada.
J. Tamm, Lugulaulud, lk. 106.
5. Ei kusagiltgi (kustgi) leidnud ta südame rahu.
E. Peterson, Etteütluste kogu, lk. 57.

Ja viimaks — rekordide rekordi liialdamise agaruses lööb E. Peterson sealsamas „Etteütluste kogus“, kus ta järgmise vördja laseb päevavalgele tulla:

Ta ei pannud su sõna m i k s g i k s g i (pro miksgi=milleksgi)!!!

Antud näitustest selgib, et kaaslõppu -gi tarvitatakse vigaselt, nimelt asesõnade k e s g i (keegi), m i s g i (mingi), k u m b g i, ü k s g i üksikutes vormides ja määrsõnas k u h u g i — k u s g i — k u s t g i.

Võib ju küll ka vastu vaielda, et need sõnad on näidatud kujul meile juba luusse-lihassse kasvunud, kuid ometi ei peaks võimata olema vanast vildakusest loobuda ja neisgi sõnades -gi õigele kohale, s. o. sõna lõpule asetada. Seega saaks Eesti sõnaõpetuses üks segane koht selgeks ja läbipaistvaks tehtud. Nüüd aga kirjutatakse nii ja naa ja propageeritakse seega arvamist, et kirjaviis ei tarvitsegi kindel ja ühtlane olla.

Viimaks tuleb veel tähendada, et kaaslõppu -gi tihti seal tarvatakse, kus ta hoopis üleliigne on. Näitused:

1. Meeletut tormi k a m i n a g i vihkan. Jak. Liiv.
2. Ma seda k a n ü ü d g i ei tea. Jak. Liiv.
3. Mere kohin kostab k a s i i a g i. Jak. Mändmets.
4. Ta ei tulnud k a n ü ü d g i. Jak. Mändmets.

Siin on lõpul -gi sama tähendus, mis sõnakesel „ka“. Piltlikult üteldes juhitakse siin üht hobust kahe paari ohjadega. Jätkeb ju ühestgi

paarist: olgu kas „ka“ või ainult „-gi“, mitte aga mõlemad korraga. Seega tehakse samasugune liialdusviga, nagu ütlustes: ei pole, ega ka, ega ei, nii nagu j. t. Umbes samasuguse vea teeb ka E. Enno Iisalõpu ep kohta lauses: „Siis'ep ma nägingi...“ („Minu sõbrad“ lk. 8), kus ep ja -gi peaaegu ühtsama ülesannet täidavad.

Kaaslõpu -gi tarvitamise tuleb igatahes ettevaatlik olla, et teda mitte uisapäisa igale lubatud ja lubamata kohale toppida.

Üht juhtumist, kus mõnedgi on -gi lubamatuks tunnistanud, tahaks siiski õigeaks mõista, nimelt ühenduses kui + gi = kuigi. Seda sõna tarvitatakse kahes isepärasel tähenduses. Näitused:

1. Sinu pilt ei ole veel kuigi kaugel.

O. Luts, Kirjutatud on..., lk. 139.

2. Ja kuigi sääl keegi peaks olema, mis läheb see melle kord

Ibid. lk. 147.

Rahvasuu tunneb ainult esimest „kuigi“ ja sellepärast on püütud teist viigaseks tembeldada. Kuid ka teises tähenduses on lõpp -gi minu arvates lubatav. Kui meie võime näit. „ka mina“ asemel „minagi“ ütelda, miks peaks siis keeldud olema „kui ka“ asemel „kuigi“ ütelda, sest viimasel juhtumisel on lõpul -gi just „ka“ tähendus. Pealegi, kuna üleüldse lubatav on kaaslõpu -gi kõikide sõnade ja kõikide muudete järel tarvitada, miks peaks siis ometi vaja olema üht ainust sõnakest „kui“ teistest halvemaks arvata ja tema kohta erandit jalule upitada. Meie tahame ju, et erandite arv keeles väheneks (veel parem, kui nad koguni kaoksid), tahame, et keel kujuneks reeglipäraseks. Nii siis peaksime püüdma, et muu seas ka lõpu -gi kirjutamises ja tarvitamise reeglipärane ja lihtsam ühtlus kord maksma hakkaks. Ja nagu näidatud, on seda kerge läbi viia, ilma et selleks vaja tuleks vähematgi murdmist Eesti keele kondikava kallal toime panna.

A. Rull.

Eesti Kirjanduse Seltsi liikmete nekroloogid.

Aleksander Lilienblatt.

Saarde surnuaial kõrgete puude all, kenas raudsias asub värskes kalmuküngas, mida ilus must marmor-rist ehib. Ristikivil on kuldtähtedega pealkiri: „Alamleitnant ja karja kontroll-inspektor Aleksander Lilienblatt, sündinud Jäärjas 18. dets. 1880, surnud Tsarskoje Seloos sakslaste vastu võideldes saadud haavadesse 11. dets. 1914.“

Aleksander Lilienblatt'il on paaril korral tarvidust olnud teatada oma elukäigu kohta kirja panna. Ta on seda mõlemal puhul haruldaselt lühidalt teinud. Ometi on mõtet tema elukäiku lähemalt tundma lõppida, mis edasipüüdja Eesti moonamehe-poja kohta mitmeti tüüpi-ine, Lilienblatt'i töösihhi määramisel aga otsust-andev oli.

Aleksander Lilienblatt sündis Pärnumaal Saarde kihelkonnas Jäärja Veelikse moonamajas, nõndanimetatud „pigivabrikus“, kus tema vanemad mõisa moonakatena sel korral elasid. Varsti peale seda aga rentisid vanemad Murru talu, kus nad tänapäevani oma vanema poja Andrese juures elavad, kes nüüd Murru rentnik on. Murru renditalu peab ka Aleksander Lilienblatt oma kasvukohaks ja koduks, millest tal alati kõige kaunimad mälestused meeles on olnud.

Vanemate varalisest järjest annab juba küllalt selget aimu nende amet — moonakas ja mõisatalu rentnik. Raske ja visa töö, peost suhu elamine, mõne kopika kogumine ainult kõige suurema kokkuhoidmise varal. Perekonna-elu oli eeskujulik. Oma kolme poega, kellest Aleksander kõige noorem oli, kasvasid vanemad kristlikus vaimus ja istutasid juba noorelt nende südamesse usku ja vankumata lootust Looja peale. Kodu kallikspidamist ja armastust vanemate vastu on Aleksander Lilienblatt kuni surmatunnini südames kannud, kuna talle ka vendade poolt suur poolehoidmine osaks on saanud. Lapsepõlvest kirjutab A. L. oma päeva- raamatus: „Kui kõik laupäeva-õhtul koos olid, luges isake õhtupalve ja laulsime mõne laulu. Peale selle toodi midagi uut lugemisevara lauale, ja sellest ei olnud puudus, sest talusse tuli korra kolm aja- lehte ja raamatuid osteti ühtelugu. Mina vaesekene ei osanudki veel lugeda ja kuulasin aga peaaegu hinge tõmbamata pealt, kuna selle juures salalik soov süda- mes oli: kunas minagi nõnda võiksin lugeda!“

Muidu teab ema oma poja Aleksandri lapsepõlvest veel jutustada, et poiss õige põdur olnud ja palju nutnud. — Hoolikas ema on ka selle eest muret kannud, et poega väeteenistuse-kohustest päästa, ja on ta kasupojaks lasknud kirjutada. Kasuema suri aga enne, kui Aleksander liisuealiseks sai.

Kümne-aastaselt pandi Aleksander Jäärja vallakooli, kus ta kolm talve käis. Sellele järgnes Saarde kihelkonnakoolis ka kolmetalvine õpiaeg. Seal lõpetas ta õppimise 1896. Kuna poiss terane õppima oli ja raamatuid lugedes hariduse tähtsuse üle selguse oli muretsenud, siis tõusis tal kange tung veel edasi õppida. Ka vanemad pidasid seda tarvilikuks; võiks ju poeg siis enesele kergemini leibagi teenida. Kuid edasikoolitamiseks oli nende jõud kasin. Siis pandi Aleksander Kilingi vallakirjutaja õpilaseks, kus ta kolm aastat otsa töötas. Seal oli võrdle- misi koguni vähe mahti peale ametitöö veel midagi muud õppida, mille järele Lilienblatt igatses. Vähe palka ja kibe orjus vara hommikust hilja õhtuni. Nõnda ei võinud pikalt kesta.

Aprillikuul 1900 sõitis Aleksander Lillenblatt Soomemaale põllutöö-õpilaseks ja tahtis pärast põllutöö-kooli astuda. Nii mitmedki eestlased olid juba enne teda seda teed tarvitanud ja kirjutasid ajalehtedes sellest sagedasti, kuidas Soomes põllutööd õpitakse. Sellest kui ainukest edasipääsmise-võimalusest haaras ka Lillenblatt kinni.

Praktikakohaks oli tal Pilppula mõis Viiburi kubermangus, kus juba eestlasi ennegi oli õpilasteks peetud ning neid tunti. Teiselt poolt oli aga Pilppula omanik Gröönroos kui endine põllutöö-õpetaja ja väga korralik majapidaja harjutajate juhatajaks otsegu loodud. Ka Lillenblatt käis tema valjust koolist läbi, enne kui ta sellesama aasta 1. novembril Osara põllutöökooli astus. 1901. aasta auvise koolivaheaja oli Lillenblatt Pekkallas õpilaseks, kus peale põllumajapidamise ka piimatalitusekool asub. Järgnev talv läks jälle Osara koolis õppides mööda. Mai keskel 1902 lõpetas Lillenblatt Osara põllutöö-kooli kursuse ja lahkus Soomemaalt, head tunnistust kaasa tuues.

Lühikese isakodus viibimise järele sai ta koha Lätimaale Fischehleri mõisa, kuhu juuli lõpul astus. Valitseja abilisena juhatas ta seal kuni oktoobri keskpaigani kõiki majapidamise-töösid, ilma et öö ehk päeva vahel palju vahet oleks peetud.

Selsamal sügisel läks Lillenblatt liisku võtma, ja novembri algul leiame ta juba Poolamaalt väeteenistusest, millest ta kolme aasta ära teenimise järele alles 1905. aasta lõpul lahti pääseb.

Aleksander Lillenblatt ei olnud mitte vaimustatud sõjamees, kellega see amet meelitatav oleks olnud ehk sisemist rahuldust pakkunud. Vaid otse selle vastu oli ta südames püssimehe kutsega alati vastolus, millest tema päevaraamatu lehed võltsimata tunnistust annavad.

Tema teenistuseajal käimas olev Jaapani sõda, kuhu ta küll ise ei ulatanud, kui ka selle lõpuga ühte langev sisemiste rahutuste aeg jätsid tema hingesse sügavad jäljed järele. Sest rahustamisteenistusest pidi ta mitu korda osa võtma. Veel 1905. aasta lõpul, kui ta juba ohvitseri-ause (lipnikuks) oli tõusnud ja Kjelstõi linnas karauli pealikuks oli, lõhkes üsna vahimaja ukse all pomm, mis talle õnneks aga mingit viga ei teinud.

Uue aasta algul (1906) jõudis Lillenblatt väeteenistusest vabaks saamise järele koju, kuhu ta umbes pooleks aastaks jäi, sest et mitte hõlpus ei olnud kord käest ära kadunud tööjärke jälle üles leida.

Juulikuu lõpul sõidab ta ühes mitme Eesti põllumehega Soomemaale õpireisile, mis muu seas ka Kuopio näitusele ulatab. Kui teised kodumaale tagasi pööravad, jääb Lillenblatt Soome ja käib sügisel Kurkijoel kontroll-assistentide ettevalmistamise kursusel, mis 6 nädalat kestab. Pikema ümberliikumise järele Soomes saab Lillenblatt 1907. aasta algul viimaks Nummi kontrollühisuses assistendi koha, mida ta kuni 1908. aasta sügiseni peab. Suvel käib ta Mustialas instruktorkursustel, teeb sõidu Rootsi- ja on siis kuni oktoobrikuuni 1909. Uusimaa Põllumeesteseltsi karjakasvatuse-instruktoriks. Viimase aasta.

kevadel teenis ta aga tagavaraväe ohvitserina Sveabori kindluseväes veel 6 nädalat.

Soomest kutsuti Aleksander Lilienblatt Liivimaale karjakasvatuse-instruktoriks, kelleks ta 1. nov. 1909 hakkas. Instruktoriametis ja viimase aasta kontroll-inspektorina teenis ta Põhja-Liivimaa Põllumeeste-seltside Keskoimekonna ning Keskseksi juures kuni sõja kuulutuseni 1914.

Eesti Kirjanduse Seltsi liige oli ta 1911. aastast peale.

Tagavaraväe lipnikuna astus Lilienblatt Tartus 95. Krasnojarski jalaväepolku ja arvati 14. roodu. Sõjaväljal teenis ta alguses divisjoni moonavooris, mis pärast ta Soldau lahingust mitte osa ei võtnud. Pärast oma roodu tagasi minnes oli ta mitmes võitluses tegev, kuni Lodi lähedal teda püssikuul peast haavas. Selle tagajärjel suri Aleksander Lilienblatt Tsarskoje Seloos Keisrikoja haigemajas 11. dets. 1914.

Võitluses ülesnäidatud vahvuse eest annetati Lilienblatt'ile Stanislause 3. ja Anna 3. ja 2. järgu ordumärgid lintide ja mөөkadega ning ülen-dati ta alamleitnandi ausse.

Nõnda peajoontes Aleksander Lilienblatt'i lühike elukäik. Pealis-kaudselt selle peale pilku heites võiks arvamisele jõuda, et ta koguni muutlik, rahutu, otsiv ja peaaegu sihita oli. Ligemalt asjasse tungides paistab aga koguni teine pilt silma.

Mitte kõrkjaa tuule käes kõigutada ei olnud Aleksander Lilienblatt, vaid kooli-ea lõpuks oli temast noormees arenenud, keda teaduse-himu edasi tungima sundis, kelle lapselik vanemate ja kodu kallikspida-mine kodumaa ja sugurahva armastuseks oli arenenud, kes usutunde kinnitusele eneses suurt jõudu leidis ja kellel edasisaamiseks ainult üks abinõu käepärast oli — isiklik töö. Nende tegurite mõjul seadis ta enesele kõrge eesmärgi, mille poole teda aga kõverad teed viisid, sest et ainelised abinõud õige tee tasandamiseks puudusid. Visa tahtmise, hoolsa töö ja kohusetäitmise abil sai ta kõigist takistustest viimaks üle; aga nende äravõitmine jättis tema tundlikku südamesse palju haavu jä-rele, mis end pärastpoole Lilienblatt'i iseloomus teatava kibedusena ja pilkena avaldas. Õiglaselt, ausalt, kohusetruult ja ligimesearmastuses oma tööd tehes paistsid talle ka alati teistsugused inimeste vaated nende ülesannete kordasaatmisel silma; et viimastega mitte asjata kokkupõrka-mist ega jõukulutust ei tuleks, valas Lilienblatt alati tilga kihvti oma sõnadesse, et sellega ümbrust vähekesse desinfitseerida.

Kuhu Aleksander Lilienblatt püüdis, seda on ta kord kirjast kadu-nud Dr. Aleksander Eisenschmidtile järgmiselt avaldanud: „Minu am-mune soov on olnud kord kodumaa põllu- ja karjamajanduse tõstmiseks ligi töötada. Selle tarvis olen end katsunud Soomes ette valmistada.“

Lilienblatt'i „ammune soov“ — tema kahekümne aasta pikkuse õppimise ja ettevalmistuse-aja kauge igatsus — läks viimaks täide, ta võis oma jõu kodumaa põllutöö kasuks tööle panna. Et ta end oma ametiks tõsiselt oli ette valmistanud, tuli juba selle läbi avalikuks, et ta

Liivimaal esimese karjakasvatuse -instruktorina ametisse astudes mitte pikalt aru pidama ei hakanud, kust peale hakata, vaid varsti oli ta üleni töö sees, nagu see ainult siis võimalik on, kui enne ettekatsetud plaani täide saatma hakatakse ja selleks tarvilikud abinõud käepärast on.

Peagi oli instruktor Lilienblatt oma söödis tööpõllu üle vaadanud ja tegi põhjapanevate töödega algust. See kari, mida kasvatama ta oli kutsunud, polnud suurem asi. Tarvis oli teda enne parandada. Lilienblatt'il oli ka juba selgust selle kohta muretsetud, missugust kodumaal leiduvat karjamaterjaali parandada tuli ja kuidas seda teha; tema teadis Eesti maakarjast, selle rohkusest, omadustest ja väärtusest kindlaid tõeasju ette tuua, kui senistel kodumaa karjapidajatel asjast üleüldiselt veel õiget aimu polnud.

Lilienblatt'il oli võimalus ainult neli aastat Eesti maakarja küsimusega kodumaal tegemist teha. Karja juures on võimata nii lühikese ajaga mingit nähtavat tagajärge juba kätte saada. Aga inimeste peades on Lilienblatt mõne aastaga suure pöörde Eesti maakarja küsimuses korda saatnud. Kui meil enne maakarjast midagi ei peetud ja vaevalt keegi temast midagi teadis, siis läheb nüüd raskeks ärksamat põllumeest Eestis leida, kellel maakari tundmata oleks. Eesti maakarjast teavad ka riiklikud põllutöö ametikohad ja on tema parandamisetööd toetamisevääriliseks tunnistanud, kuna teadusemehed selle uurimisega juba aastad otsa tegemist on teinud. Maakarja küsimuse arendamine on Eesti põllumeeste keskel terve iseloomuliku liikumise tekitanud, mis kõrgemaid laineid on löönud, kui ükski teine põlluõo uuendusepüüe viimasel ajal.

Võidakse ütelda, et see mitte kõik Lilienblatt'i töö ei ole, mis kõnesoleval alal korda saadetud. Muidugi mitte kõik. Kuid see asjaolu tunnistab Lilienblatt'i töö suuruselt ja tähtsusest: tema oli Eestis maakarja parandamise töö algatajaks, teaduslikuks põhjendajaks ning tegelikuks tutvustajaks. Tema trehvas naelapea pihta ja sünnitas kooli: varsti korjus tema ümber salk järelkäijaid, kes valmis olid seda tungalt püsti hoidma, mille Lilienblatt oli põlema süüdanud ja mida ta õhutas.

Maakarja tundmaõppimise töös oli Lilienblatt väsimata ja vaimustatud. Üks tema karjauurimise-reiside kaastöölistest kirjutab: „Ei unune kunagi juhtumine, kui kord ühes Lilienblatt'iga varasel suvehommikul Pärnu sõites mees särama löi, kui jutt maakarja juure jõudis: „Aasta kümne pärast on meil juba üksikuid maakarju. Siis hakkame ka väikesi maakarja vaatusi toime panema ja katsume ühele suuremale kodumaa näitusele rohkem maakarja kokku saada.“ See oli Lilienblatt'i tulevikuplaan.

„Tahaks nii hea meelega veel kord meest elus näha, kellel oma töö tarvis nii palju julgust ja sära oli, kes oma tööst nagu söönuks sai. Ei unune need maaloomade ülesostmise sõidud Mihklisse, Tõstamaale, Virtsu ja mujale, kus kadakate keskel väheldane hall mees nagu jahimees äreval ootel edasi tormas. Imestasin, et Lilienblatt nüisugustel reisidel

kunagi väsimust ei tunnud. Kord pidime Mihklis Kuresoo külas 3 $\frac{1}{2}$ versta isegi jalgratast turjal kandma, sest maa oli nii soone, pehme."

Aleksander Lilienblatt sai seesuguse tööga Eesti maakarja parandamise isaks.

Oma teaduslikud põhjendused ja õpetuse maakarja parandamise küsimuses on Lilienblatt kirjatöös kokku võtnud, mis W. Reimani toimetatud raamatus „Eesti Kultura II“ pealkirja all „Eesti kari“ 1913. aastal ilmus. See on kõnesolevas küsimuses tänini ka ainsaks kestvama väärtusega kirjutuseks jäänud.

Lühemaid seletamise- ja äratamise- otstarbega kirjutatud artiklid Eesti maakarja üle avaldas Lilienblatt kõige enam „Põllutöölehes“, aga ka mujal ajalehtedes suure hulga.

Kontroll-inspektori amet, mida Lilienblatt Keskseltsis viimasel aastal pidas, oli karjaparanduse-tööga kõige lähemas ühenduses: kontroleerimine on ainuke kindel tee karja tõuomaduste tundmaõppimiseks, mille peal nende parandamine põhjeneb.

Kui kodumaal esimene kontroll-ühisus Väandras 1907. aastal asutati, kutsuti Aleksander Lilienblatt'i sinna esimeseks assistendiks. Sel korral ei saanud ta küll kutset vastu võtta, aga pärast sai ta ometi meie kontroll-ühisuste esimeseks arendajaks: tema vaimisel juhatusel töötati nimetatud ühisuste üldine korraldus välja, seati ühine arvepidamine sisse, kavatseti assistentide ettevalmistamiseks kursusi toime panna. Oli see ka ju loomulik et Lilienblatt selles asjas teiste tööjõudude hulgas eesotsas sammus: tema oli meil ainuke, kes karja kontroleerimise tööd tegelikult põhjani tundis.

Isäeraldi tuleks siin veel ühte tööharu Lilienblatt'i tegevusest nimetada, millega ta kodumaal õieti oma ametit alustas: see oli põllumeeste õpetamine. Kõnede pidamine, kursustel õpetuse andmine, suusõnaline ja kirjalik põllumeeste juhatamine seisis temal alati päevakorral. Tema sõnal oli läbitungiv mõju. Seda tundsid põllumehed. Kui põllumeeste seltside eestseisused Keskseltsilt instrktorit kursusi juhatama küsisid, siis nõuti Lilienblatt'i, ja kui Lilienblatt karjaparandamise-tööde peale jäi, avaldasid põllumehed kartust, mis ka tegelikult tihti põhjendatud oli, et kursused rahvavaeseks jäävad, sest et teist meest ei ole, keda Lilienblatt'i asemele võiks panna, nõnda et see ase täidetud oleks. Lilienblatt'i kõne vangistas põllumehi, sest ta rääkis seda, mis ta teadis, uskus ja südamest lgatses.

Instruktori amet on selleks otsegu loodud, et tema pidajale selgust muretseda, kuidas meie põllumehel ametiharidust tarvis läheb ja mis ta ilma selleta õieti kaotab. Sellepärast ei ole imeks pannagi, et Lilienblatt kodumaal töötades päev-päevalt ikka rohkem emakeelse põllutöö-kooli mõtte poolehoidjaks hakkas ja see talle koguni haiget tegi, kui „Vahile“ võõrakeelse põllutöö-kooli asutamisest kõnet tehti. Ägedalt astus ta emakeelse kooli kaitseks koosolekutel üles ja näitas, kuidas meil ainult sellest tõsist abi võib olla.

Enne kui Lilienblatt „Vahilt“ lahkus ja juuli lõpul 1914 sõjasõidule läks, avaldas ta oma viimase soovi enda paarile ametivennale: kui ma kaon, siis saagu mu kopikad, mis järele jäävad, emakeelsele põllutöökoosile...

Soovide hulgas, mis Lilienblatt'il teostamata jäid, oli kange tung iseseisvaks põllumehiks — taluperemeheks saada. Sõnadega teisi õpetades sai ta tihti kuulda: „Mis tal viga kõnelda; katsugu ise ka teha, küll siis lugu koguni teine on!“ See kasvatas Lilienblatt'is kange tungi tegelikult näidata, et see, mida ta õpetab ja õpetanud on, sugugi nii raske teostada ei ole, nagu paljud arvavad, kui selleks aga head tahtmist ja põllumees tarvilikkude teadmistega varustatud on. Peale selle oli tal kui talus üleskasvanud inimesel muidugi juba armastus kõige talu elu ja tööde vastu, mida ta luuleliselt kõige paremaks ja pühamaks pidas. Ta unistas eeskujulikust väiksest kohast, aga vähest ka suurest, kust suuremaid sissetulekuid lootis saada, mille läbi jällegi midagi uut oleks saanud algatada. Ta vaatas hulga talusid ostmise mõttes läbi, millest talle üks koht Pärnu lähedal, Nurme talu Sauga jõe kaldal, isearanis armsaks sai.

Talu ostmast takistas teda ainealine nõrkus, aga veel rohkem kartus, et kui ta peremeheks hakkab, siis tema endine tööpõld selle all kannatab, sest ta ei saa oma täit jõudu enam selle peale kulutada. Tema sõbrad, nimelt maakarja poolehoidjad, andsid talle nõu veel mõned aastad talu ostmisega kannatada, niikaua kui maakari omale kindlama jalgealuse saab ja täies hoos juba minema hakkab, milleks aga nüüd veel Lilienblatt'i täit tööjõudu tarvis oli.

Lilienblatt unistas „oma talusse“ karjahoidjate ja kontrollassistendite kooll, suguloomade jaama, aiapidamise ja konservitehase ning pere-naiste-kursuse asutamisest. Neid unistusi ei jaksanud mees isegi sõjateel maha matta; veel Poolamaalt kirjutas ta tuttavale: „Hoia, et Nurmet kellelegi edasi ei müüdaks, sest ma ei saa tema omandamise mõttest lahti. Võib olla, et peale sõda olud minu kasuks muutuvad.“

Sõjahüüd kutsus teda igapidi armsaks saanud tööväljalts ära; lahkumine oli raske. Aga varsti leidis ta enesele ka troosti: ega vaenuväljalgi muud teha tule, kui oma kohust täita. Ja temal oli see nii selge, ühiskonna ja rahva vastu kohuseid tunda ning nende täitmise tarvidust omale sunduseks teha. Aga siiski oli kodumaa kõige ees. Ta harutas: ega teada või, kus sakslasele vastu läheme; küll oleks kena, kui Pärnu rannas tema vastu võtaksime: siin iga kivi ja känd' tuttav, iga inimene abimees, iga samm maad kallis, ei tahaks tolligi käest anda...

Sõjaväljal oli Lilienblatt surmapõlgavalt kodu kaitsmas, kibe pilg keelel. Kirjutas: „Ostsin enesele nahkriided, annab Poola varestel harutada, enne kui ligi pääsevad...“ Tõesti ei pruukinud see sakslane suur püssikunstnik olla, kelle kuul meie kohusetruud sõjakangelast tabas, kui mees lahingumõllus risttule all oma roodu võitlusesse viis. Polgust saime Lilienblatt'i otsekohele ülemuselt sõnumeid, mis tunnistust anna-

vad, kui suurt inimlikkust rooduülem Lilienblatt oma alamate vastu üles on näidanud, nii et sellest vanadelgi sõjameestel raske aru saada.

Aleksander Lilienblatt'iga on kodumaa ühe oma unustamata poegadest liig vara kaotanud. Ta lahkus enne, kui oma aukõrgendusest teateid sai; kolm vahvuse eest annetatud autähte ei ehtinud enam tema rinda. Ja kodumaal toimepandud karjauurimise lõpuotsus, et Baltimaal tõesti ainult üks puhas maakarja tüüp — Eesti maakari — oma olemasolekut teadusliselt tõendada laseb, avaldati alles 1¹/₂ aastat pärast Lilienblatt'i surma.

Ilus elu, kaunis lõpp.

J. Hünerson.

Eesti Kunstiseltsi III kunstinäituse üleskutse.

Eesti Kunstiselts kavatab tänava kevadel kunstinäitust toime panna mineva aasta eeskujul. Viimane Eesti Kunstiseltsi näitus Tallinnas leidis seltskonna poolt ootamata rohkelt osavõtmist ja ka müüdnud piltide arv ning nende eest makstud rahasumma oli suurem kui ühelgi endisel Eesti kunstinäitusel. Just publikumi poolt on siis ka tungivalt soovi avaldatud, et tänavune talv ilma näituseta mööda ei läheks, vaid et niisugune võimalust annaks tekkivaid sidemeid meie kunstnikkude ja seltskonna vahel kõvendada. Sellele soovile vastu tulles ja lootes, et toimepandav kunstinäitus nii ideeliselt kui aineliselt Eesti kunstile edu toob, pöörab Eesti Kunstiselts Eesti kunstnikkude poole palvega, kunstinäitusest osa võtta.

Eesti Kunstiseltsi III kunstinäituse kava:

1. Näitus peetakse 5.—26. märtsini 1917. a. ära. Tarvilisel korral võib näitust lühikeseks ajaks jätkata.

2. Töösid palutakse kõige hiljemini 20. veebruariks sisse saata.

3. Näitusel pannakse välja tööd, mis jury selleks vastu võtnud.

4. Jury liikmeteks on Eesti Kunstiseltsi poolt herrad kunstnikud: H. Laipman, Kr. Raud, P. Raud, N. Triik ja K. Burman. Need väljastpoolt seltsi seisvad kunstnikud, kes isikliku kutse saavad ja näitusest osa võtavad, valivad veel 2 juriijet juure nende mitte E. Kunstiseltsi liikmete-kunstnikkude hulgast, kes näitusest osa võtma kutsutud. Valitud on need isikud, kes lihtsa häälteenamuse saavad.

5. Tööde näitusele saatmise kulud on saatjate kanda, näitusel väljapandud tööde tagasisaatmine sünnib näituse kulul.

6. Näitusel müüdnud tööde müügihinnast läheb 10 prots. näituse heaks.

7. Näituse ülejäägist läheb pool Eesti Kunstiseltsi asutatava kunstimuuseumi kapitaliks, pool Eesti Kunstiseltsile

8. Iga töö teisele küljele palutakse tähendada: kunstniku aadress, pildi nimi ja hind.

8. Sooviavaldused kunstinäituse korralduse kohta leiavad võimaliku tähelepanemist. Näituse korraldajad näeksid hea meelega, et väljapanijad kunstnikud oma tööde ülesseadmisest isiklikult osa võtaksid.

Adr.: Эстонское Художественное Общество, г. Ревель, Королевская ул. 1.

Eesti Kunstiseltsi Juhatuse esimees: K. Menning.

Kirjatoimetaja: Peeter Parik.

Teated.

Ed. Wilde on 4-vaatuslise näidendi „Side“ kirjutanud, mis „Estonia“ teatris enne käesoleva hooaja lõppu ettekandele tuleb.

*

Kuukirja „Вѣстникъ Знанія“ 1916. a. oktoobrikuu-numbris on endine Võnnu kihelkonna kooliõp. Nikolai Tann 11-leheküljelise artikli avaldanud Eesti vaimlise ärkamise ajaloo st. Selles antakse ülevaade Dr. J. Hurti elust ning elutööst (Eesti vanavara korjamine, tegevus Eesti Kirjameeste Seltsis jne.). Kirjutust illustreerivad Dr. Hurti näopilt ja mitmed ülesvõtted Saare- ning Muhumaalt.

*

„Kalevala“ pildistamise edendamiseks on Soomes „Kalevala Selts“ asutatud. Kolm isikut on seltsile igaüks 10.000 marka kinkinud. Poole aastaga on selts 50.000 marka kogunud.

Dr. Tshernikovski on „Kalevala“ Heebrea keele tõlkinud.

*

Dr. Lauri Kettuse sulest ilmus Soome kirjanduse Seltsi kulul „Viron kielen äänehistorian pääpiirteet“ (Eesti keele hääle-ajaloo peajooned). Lisas on harjutusetükina üks A. H. Tammsaare novell ja peale selle Eesti keelelaa kaart. Hind 5 m. 50 p.

*

Moskvas „Kunsti-ilma“ näitusel äratas kunstnik J. Koorti uuem raidkuju, basaldist väljaraiutud „Naisterahva pea“, rohkete tähelepanekut. — Veebruarikuu keskpäevil jõudis J. Koort jällegi ühe uue, „Halastaja õe“ nimelise graniidist rinnakuju raiumisega lõpule.

*

Petrograadis pandi jaanuarikuu „Meieaegse Vene maalikunsti“ näitus toime, kus ka kunstnik Paul Burman kümme tööd välja pani. Neile töödele sai seal näitusejury poolt nii soe vastuvõtte osaks, et näitusekorraldaja kunstibüroo P. Burmanile soovi avaldas oma maalid büroo ruumidesse alalisele näitusele jätta. — Veebruarikuu esines P. Burman mitmete oma maalitöödega Moskvas „Vene kunstnikkude ühisuse“ näitusel.

*

Klaverikunstnik Theodor Lemba on Petrograadi Keiserliku konservatooriumi õpetuseandjaks kutsutud. Tema noorem vend Artur Lemba on teatavasti juba kümme aastat sealsamas muusikateooria ja klaverimängu õpetajana tegev.

*

Soome Kirjanduse Seltsi esimees prof. Eliel Aspelin-Haapkyliä suri 29. detsembril 1916 (11. jaanuaril 1917).

*

Prof. Vilh. Thomsen sai 12. jaanuaril s. a. 75 aastat vanaks. Ajalooteadlane J. Sitska pühitses 4. veebruaril s. a. oma 50-aastast sünnipäeva.

Kirjanik M. Kampmann saab 16. märtsil s. a. 50-aastaseks.

Kunstnik A. Weizenberg saab tänavu 25. märtsil 80 aastat vanaks.